

וזאת ליהודה

קובץ מאמרים המוקדש לחברנו,
פרופ' יהודה ליבס,
לרגל יום הולדתו השישים וחמישה

עורכים:

מארן ר' ניהוף, רונית מרוז ויהונתן גארב

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
האוניברסיטה העברית בירושלים

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

קווים לדמותו ולמפעלו של יהודה ליבס

- 11 יהונתן גארב
דרכו של יהודה ליבס בחקר הדת היהודית
- 17 זאב הרוי
ספר יצירה של ליבס: בין פרמנידס, ניטשה והרמב"ם
- 28 זלי גורביץ'
אוֹדָה ליהודה
- 31 רבקה מרים
וזאת ליהודה
- 32 מיכל גוברין
אתה הקול, עליית המים
- 34 מנחם פרומן
בת המלך ואני
- 36 גתית הולצמן
Pro Iudas

שער ראשון: העת העתיקה וגלגוליה

- 39 מארן ר' ניהוף
הומרוס מתארח אצל פילון
- 53 הלל בן-ששון ומשה הלברטל
שם יהויה ומידת הרחמים

70	רחל אליאור חג שבועות הנעלם
93	מיכאל פישביין ממדרש לשיר: קווים ביצירת אפוס פיוטי אצל ר' שמעון הגדול
101	דנה שלו 'הלום בשיגעון האהבה' ('مضطرباً مجنوناً'): מסורת ספרות אהבה פופולרית ועוד מסורות ספרותיות באגדת סלאמאן ואבסאל

שער שני: ספר הזוהר

123	רונית מרוז קבלה, מדע ופסאודו-מדע בפירושו של רמד"ל ל"ג מידות
144	שילה פכטר חטא שאין עליו תשובה: על מחלוקת מפורשת בין רמד"ל לזוהר
164	מלילה הלנר-אשר רפואת הפנים
181	רות קרא-איונוב קניאל פניה הבוערות של השכינה: מעשה תמר בזוהר אחרי מות
202	עודד ישראלי דילמות הלכתיות בספר הזוהר
222	שפרה אסולין מדרש הנעלם לבראשית: בין עברית לארמית
254	יהודית וייס הקדמת גיום פוסטל לתרגומו ופירושו הלטיני הראשון לספר הזוהר
281	משה חלמיש דברים על לימוד זוהר

שער שלישי: ספרות הקבלה והחסידות לדורותיה

311	דניאל אברמס 'סוד מים העליונים ומים התחתונים': חיבור לא ידוע מן הקבלה הקדומה בקסטיליה
326	משה אידל על ר' נחמיה בן שלמה הנביא מארפורט ור' יצחק לוריא אשכנזי (האר"י)

- 344 ברכה זק
'בן געגועים': על צדיק יסוד עולם בכמה פרקים מספר אלימה
לר' משה קורדובירו
- 359 בועז הוס
'כמראה זהר': חיבורים, שירים ופרודיות בלשון הזוהר
- 381 אסתר ליבס
'שימני כחותם על לבך': ה'רשימו' בראשית החסידות
- 401 אליוט ר' וולפסון
פירושו של עמנואל פרומן לבשורה על פי לוקס והתנצרות הקבלה בגרמניה
במאה הי"ח בתקופה שלאחר השבתאות
- 420 בנימין בראון
'איננו שייך לי כי אינני עוסק בזה': יחסו של ר' ישראל סלנטר לקבלה

שער רביעי: עיוני הגות ושפה

- 443 משה בר-אשר
על כמה צורות בלשון המקרא ופירושיהן
- 456 חגי בן-שמאי
המשל כמציאות: 'משל' בהוראת 'צורה, תכונה, מאפיין, אידאה' בלשון
הגאונים (עיון בראשיות המינוח הפילוסופי העברי בתשובת גאון)
- 469 ביבליוגרפיה וקיצורים

איננו שייך לי כי אינני עוסק בזה: יחסו של ר' ישראל סלנטר לקבלה

בנימין בראון¹

1. מבוא: על הפולמוס המחקרי וחשיבותו

פריחתה מחדש של הקבלה בעשורים האחרונים באה לאחר 'תקופת יובש' ארוכה שראשיתה במאה הי"ט. במהלך תקופה זו התמעטו העוסקים בקבלה, בייחוד בקרב המנהיגות הדתית, התמעטו חיבורי הקבלה והתמעטו החידושים הרעיוניים בה. החסידות, שבדורותיה הראשונים נשענה על מקורות קבליים, הלכה ופנתה אל 'היסודות ההטרונומיים של הדת' (במונחיו של מ' פייקאז)², והעולם הליטאי המתנגדי התמקד יותר ויותר בלימוד 'התורה הדינית'³. גרשם שלום הסיק מכך שהחסידות – וכוונתו לחסידות המוקדמת – היתה 'השלב האחרון' של החינוניות והיצירתיות במיסטיקה היהודית⁴, וכי אחריה החל שלב השקיעה, שבו לכל היותר אפשר למצוא כמה פרצי יצירה יוצאי דופן. מפסק דין חמור זה לא נמלטו גם תלמידי הגר"א. ירידתה של הקבלה, שבאה לאחר מאות שנים שבהן השפיעה השפעה עמוקה ורחבת היקף, היתה תהליך מהיר להפליא. לא חלפו אלא שלושה-ארבעה דורות מימות הבעש"ט והגר"א, שעולמם הרעיוני היה טבוע בחותם קבלי עמוק, וכבר דגלו מרבית מנהיגי היהדות החרדית במזרח אירופה, שראו עצמם כממשיכיהם, באידאל של 'אמונה תמימה', שהחליף את אידאל אמונת הדעת הקבלית.⁵

מדובר אפוא באחת התמורות החשובות בתולדות הרוח היהודית בעת החדשה, ועל כן חשוב לברר את עומקה ואת היקפה. הואיל ובירור זה חייב להיעשות מן הפרט אל הכלל, נודעת חשיבות לניתוח עמדותיהם הספציפיות של אישים בעלי השפעה בעולם הרוח היהודי בתקופה הנידונה. על רקע זה אפשר להבין את העניין הרב שהתעורר סביב שאלת יחסו של ר' ישראל ליפקין, המכונה ר' ישראל סלנטר (רי"ס; 1810-1883), לתורת הנסתר. רי"ס, בהיותו נחשב

1 תודה לפרופ' יוני גארב על הערותיו רבות התועלת. עמדתו בעניין זה, שבחלקה הגדול חולקת על שלי, סייעה לי לגבש את טיעוני ולחדדו.

2 פייקאז, 'תש"ן, עמ' 50.

3 ר' אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש על אמונה ובטחון, תל אביב תשד"מ, ג, יח.

4 שלום, 1954, עמ' 325.

5 הרחבתי דברים על תהליך זה במאמרי 'שובה של האמונה התמימה: תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19', (בראון, תשס"ה).

בצדק) למחוללה של תנועת המוסר, היה מן האישים המשפיעים על אחת התנועות המרכזיות ביהדות מזרח אירופה במאה הי"ט ובמאה העשרים, שהתפתחה בה יצירה הגותית חדשה ורבת עניין, ובירור עמדתו חשוב לבירור טיבו של התהליך כולו.

מחקריו של יהודה ליבס על אודות הקבלה הליטאית שלאחר הגר"א,⁶ ולצדם מחקרים אחרים מן העשורים האחרונים,⁷ הסבו את תשומת הלב לקיומה של הגות קבלית עשירה ומעניינת גם במעוזם של הלמדנים הממלאים את כרסם בש"ס ובפוסקים. ואולם לעומת הדור הראשון והשני של אסכולת הגר"א, שהוכחה בו זיקה עמוקה לעולמה של הקבלה, מהדור השלישי ואילך כבר ניכרת ירידה ברורה בעיסוק בחכמת הנסתר ובהיכרות עם תכניה. אמנם היו הוגים קבליים חשובים ומעניינים, מסוגם של ר' יצחק אייזיק חבר⁸ ור' שלמה אליאשוב,⁹ אבל הם אינם חורגים מהבלחות חד-פעמיות, מבודדות למדי, של יצירה קבלית, שלא היתה לה השפעה נרחבת. בספרות החרדית עולות מדי פעם טענות כאילו גדולי תורה ליטאים מן הדורות האחרונים עסקו בסתר בקבלה, אך על פי רוב אין הטענות הללו נתמכות בראיות משכנעות, ודומה שאפשר לפטרן כחסרות בסיס.¹⁰ ואולם אצל רי"ס התמונה מורכבת מעט יותר: מצד אחד יש מקורות המלמדים בבירור על הסתייגותו מן העיסוק בנסתרות, אך מצד שני ישנם חוטים הקושרים אותו אליה, ומה עוד שבדור השלישי והרביעי של תנועת המוסר ניכרת נכונות ברורה לקליטה – גם אם סלקטיבית ומעובדת – של תכנים ומונחים קבליים.¹¹ על רקע זה ניעורה מחלוקת מחקרית-פרשנית מעניינת: עמנואל אטקס, בכיורגפיה שלו על רי"ס, הציג בבהירות את העמדה הממעיטה את משקלה של הקבלה במשנתו של אבי

6 ליבס, י', תשס"ג(א); ליבס, י', תשס"ג(ב); ליבס, י', תשס"ח.

7 אציין רק מבחר מהם: לאם, תשל"ב; רוס, תשמ"ב; אביב"י, תשנ"ג; בריל, 1993; וקס, תשנ"ה; נדלר, 1997; מורגנשטרן, תשנ"ט; אידל, תשס"ג(א); אייזנמן, תשס"ג; פכטר, מ', תשס"ג; ריבלין, י', תשס"ג; שוחט, ר"ב, תשס"ד, הנ"ל, תשס"ח, וכן ברבים ממאמריו האחרים.

8 הגותו של יוצר חשוב זה עורנה ממתניה למחקר ראוי. מלבד סיסטמטיזציה מרשימה של הקבלה וניסיון ליישב בין כמה מן ההבדלים שבין קבלת הגר"א לקבלת האר"י, מציג רי"א חבר ניסיונות מאלפים להסברת תהליכים היסטוריים, מקצתם אקטואליים, במושגי הקבלה.

9 על אודותיו: פכטר, מ', תשס"ג; וקס, תשנ"ה.

10 המוטיבציה לייחס ידע ב'נסתר' לאישים שעיקר כוחם היה ב'נגלה' – כגון החפץ חיים והחזון איש – היא בדרך כלל הרצון להאדיר אישים אלה כמי שהיתה להם יד 'בכל חרדי התורה'. תיאורם של הגדולים כאנשי אשכולות (במובן התורני של המילה) ולא כבעלי אומנות אחת מצריך – כמו שלמדנו מסיפורי הצדיקים החסידים – את הטענה שאותם 'גדולים' לא הפגינו את כל חכמתם, וזאת מחמת ענוותנותם. תורת הנסתר נוחה לכך במיוחד, משום שהעיסוק בה נועד מלכתחילה להיעשות בצנעה. ראוי להעיר כי ייחוס זה אינו נובע בהכרח מנכונות לשקר, אלא בעיקר מאמונה כנה. ישנה כביכול 'חזקה' כי גדולי התורה הנידונים היו כה גדולים עד שלא ייתכן כי חלק מחלקי התורה היה חסום בפניהם. לכאורה יש בתופעה ספרותית זו כדי להתמיה, שהרי ה'השקפה' החרדית מגלה יחס מסויג כלפי העיסוק בקבלה; אלא שבפועל הניסיון לייחס עיסוק זה לגדולי התורה משרת (בדרך פרדוקסלית משהו) את מגמת ההרחקה ממנה דווקא. נעימת הלוואי של תיאורי האישים האלה מרמזת שהם, הגדולים, היו מסוגלים לכך, אך בכך הם במידה רבה פוטרם אותנו, ההירוטות שאינם מסוגלים לכך, מן החובה לעסוק בתחום מסוכן זה.

11 פכטר, מ', תשס"ט, עמ' 234-243 (על ר' יוסף לייב בלוך מטלז), ועמ' 246 (על הרב אליהו א' דסלר); רוס, תשמ"ד; בראון, תשס"ט, עמ' 263-267 (מבט כללי על התמורה שחלה בעניין זה בתנועת המוסר). כמו שציינתי שם, גם במשנתו של ר' ירוחם לבוביץ' ממיר, מגדולי הוגי המוסר בדור השלישי, ניכרות עקבות השפעה של מונחים ותפיסות קבליות, אולם בעיקר ברבדים חיצוניים או כלליים מאוד. נושא זה עדיין טעון מחקר יסודי.

תנועת המוסר.¹² לדעתו רי"ס נקט גישה של 'אדישות תאוסופית': הוא לא התנגד לקבלה באופן עקרוני, אלא פשוט לא התעניין בה, ובשאלות מטפיזיות בכלל, משום שמיקד את עיקר עיונו בשאלת האדם ודרכי תיקונו. גם מרדכי פכטר שותף לדעה שרי"ס ביקש להתמקד באדם ובתיקונו, ומשום כך 'מעייניו לא היו נתונים כלל למטפיסיקה ולתאוסופיה (היינו קבלה) אלא אך ורק לפסיכולוגיה'.¹³ מנגד הלל גולדברג, בספרו על הגותו של רי"ס, נוטה לייחס לו זיקה עמוקה וחזקה לחכמת הנסתר, ואף התעניינות מסוימת בפילוסופיה.¹⁴ נראה כי לעמדה זו קרובה גם תמר רוס, הנוטה להניח כי את הזיקה לקבלה ירשו תלמידי הרי"ס מרבם במסורות שהועברו בעל-פה.¹⁵ מכיוון שחילוקי הדעות לא מוצו, ובאחרונה אף הועלו מקורות חדשים הנוגעים להם, דומה כי הגיעה השעה לשוב ולדון בהם במרוכז.

האתגר של קביעת מסקנות בנוגע לשאלה היסטורית מעין זו מזכיר במידה רבה את האתגר העומד לפני שופט היושב לדון בתביעה: צד אחד טוען כך, וראיותיו עמו; הצד האחר טוען את ההפך, וגם הוא מציג ראיות לטענתו. בכגון זה ראוי להעמיד תחילה בצורה מסודרת את חומר הראיות, לבחון את משקל כל אחת מהן, ולהגיע למסקנה.¹⁶ אציג אפוא תחילה את המקורות הרלוונטיים, לרבות אלה שכבר הועלו ונדונו על ידי קודמי, על פי חלוקה לארבע קבוצות: (א) מקורות ראשוניים (כלומר כתבי רי"ס עצמו) שעולה בהם גישתו במפורש; (ב) מקורות ראשוניים שעולה מהם גישתו במשמע; (ג) מקורות משניים (של אישים אחרים), המתייחסים במישרין לגישתו של רי"ס; (ד) מקורות משניים שיש בהם ראיות נסיבתיות לגישתו של רי"ס, כגון עמדות רבו או תלמידיו. מתוך ניתוח והערכה של המקורות הללו אבקש להראות כי פרשנותו של אטקס לעמדתו של רי"ס מבוססת ומשכנעת הרבה יותר מזו של גולדברג, ולפיכך יש לקבוע כי רי"ס לא ייחס ללימוד הקבלה ערך עיוני רב, לא עסק בלימודה ולא נתן לה מקום של ממש בגיבוש תורת הנפש שלו. לבסוף אבקש להעיר כמה הערות על גלגולי מעמדה של הקבלה בתנועת המוסר שלאחר רי"ס.

12 אטקס, תשמ"ד, עמ' 102-106.

13 פכטר, מ', תשס"ט, עמ' 228. פכטר מדגיש עם זאת כי יחסו העקרוני של רי"ס אל הקבלה לא היה שלילי או מסויג (שם, עמ' 227), ועל כן התרחקותו ממנה אינה נובעת מהתנגדות עקרונית אלא מסדר עדיפויות שונה.

14 גולדברג, 1982, עמ' 209-220. אטקס השיב בקיצור נמרץ לטענותיו של גולדברג: אטקס, 1987, עמ' 242-243, הערה 3. לדבריו, גולדברג ביקש להוכיח כי רי"ס למד ספרות קבלית, אך לא זו השאלה המרכזית, אלא עד כמה הושפע רי"ס מן הקבלה והטמיעה אל תוך משנתו. גולדברג עסק למעשה גם בשאלה זו, וטען לקיומה של השפעה שכזו (ואדרש לכך להלן, בפרק השלישי של מאמר זה).

15 רוס, תשמ"ז, עמ' 136; מ' פכטר ביקר סברה זו במאמרו הנזכר לעיל (פכטר, מ', תשס"ט), עמ' 224, הערה 5.

16 אכן בעל היובל הביע לא אחת את דעתו שמחקר מדעי הרוח אינו משפט, וכי אין לנהוג במקורות טקסטואליים כדרך שנוהגים בראיות משפטיות. ואולם דומני שככל שהדיון מתרחק מהבנת גופי רעיונות וככל שהוא מתקרב לעיסוק בשאלות ביוגרפיות והיסטוריות באמצעות מסמכים ועדויות – כך מתאימה לו יותר מתודה הדומה לזו של דיני הראיות במשפט.

2. המקור המפורש היחיד בכתבי רי"ס

מבחינת משקלן הראייתי, התבטאויותיו הישירות של רי"ס על יחסו לקבלה היו יכולות להיות בעלות הערך הרב ביותר. דא עקא, שהוא מיעט להתבטא בנושאים מעין אלה, ומרבית כתביו עוסקים במחשבת המוסר. מקבוצה זו יש בידינו למעשה רק מקור אחד, והוא מכתב של רי"ס משנת תר"י אל תלמידו, ר' אליהו לווינסון מקרטינגה, שעיקרו אינו נוגע לנושא הזה, ורק בשוליו מוסיף רי"ס הערה לקונית הקשורה ככל הנראה למשלוח ספר קבלה של הרמח"ל:

בדבר החיבור על קבלה מלוצאטו – איננו שייך לי, כי אינני עוסק בזה ולא ידעתי בכלל אם העת נכון לזה.¹⁷

מילים בודדות אלה מבטאות את הסתייגותו של רי"ס מן הקבלה באופן הברור והמפורש ביותר. כיצד אפוא יתמודדו אתה מי שמבקשים לייחס לו עמדה חיובית כלפי הקבלה ולימודה? גולדברג מודה בטון האנטי-קבלי של הטקסט, אבל סבור שהוא מייצג את רי"ס המוקדם ולא את רי"ס המאוחר.¹⁸ בהבחנה זו הוא נסמך כנראה על עמדה שלפיה ראה רי"ס בחיוב את לימוד הקבלה לאחר שנת ת"ת – עמדה המבוססת על שמועה שתידון להלן, במקומה. טענה אפשרית אחרת היא שהדברים מכוונים כלפי קבלת הרמח"ל דווקא. ואולם דומה כי השערות פרשניות אלה אינן יכולות להתקבל עד שייתמכו בראיות מוצקות ובהסבר מניח את הדעת.

הטענה בדבר שינוי עמדתו של רי"ס מוקשית, לנוכח העובדה שאיגרת זו היא מתקופת קובנה, שהיא תקופת השיא בפעילותו החינוכית-הציבורית של ר' ישראל, ואם התעוררה זיקתו לקבלה רק אחר כך, בתקופת חייו המאוחרת (המתחילה בשנת תרי"ז), קשה לתאר כיצד הנחיל ר' ישראל את זיקתו זו לתלמידיו (כטענת גולדברג ורוס), שכן תקופה זו עומדת בסימן נדודיו במערב אירופה ושמירת הקשר עם תלמידיו בעיקר באמצעות מכתבים.¹⁹

כמו כן ברור למדי שאין כל מקום לפרש את הסתייגותו של רי"ס כמתייחסת לספרי הרמח"ל בלבד. ה'זה' שרי"ס אמר שאיננו עוסק בו חייב להיות תחום או נושא, ולא כתביו של אדם מסוים.²⁰ יתר על כן, להלן נראה כי אחת הראיות שמציג גולדברג לזיקתו של רי"ס אל הקבלה היא עיסוקו של אחיינו, ר' אריה לייב ליפקין, בחכמה זו;²¹ אלא שספר הקבלה שכתב אחיין

17 ר' ישראל סלנטר (שרגא וילמן, עורך), אגרות ומכתבים מאת הגאון ר' ישראל מסלנט, ניו יורק תש"ל, מכתב ו'; קדוש ישראל – ספר הזכרון למרן רבי ישראל סלנטר זצוקלה"ה (חסר שם העורך), בני ברק תשס"ג, מכתב ב, עמ' ו. המקור הראשון מובא אצל אטקס, תשמ"ד, עמ' 104.

18 גולדברג, 1982, עמ' 210-211.

19 בשולי הדברים יש להעיר כי אף אם היה שינוי כלשהו בעמדתו של רי"ס לאחר תקופת קובנה, שלב מאוחר זה לא היה יכול להשפיע השפעה של ממש על עיצובה של תנועת המוסר, שהגרעין היסודי שלה התגבש בימי שבתו של רי"ס בוויילנה ובקובנה. אם הספיק גם לשנות את עמדתו וגם ולהשפיע את עמדתו החדשה על תלמידיו בסוף תקופת קובנה – יש להסביר כיצד ומדוע התחולל השינוי המהיר; ואם השפיעה באמצעות מכתביו לאחר תקופת קובנה – הרי שהיה צריך להיות ביטוי לעמדתו החדשה במכתביו שכידונו, והללו חפים מכל רמז בכיוון זה.

20 המשפט 'אינני עוסק בזה' אינו יכול להתפרש בהקשר של ספרי הרמח"ל אלא ברוחק רב, ואילו המשפט 'לא ידעתי אם בכלל העת נכון לזה' – אינו יכול להיות מכוון אליו אפילו ברוחק, שכן אם ההסתייגות משיטת הרמח"ל היא עקרונית – מה עניין עת וזמן לכאן?!

21 גולדברג, 1982, עמ' 214.

זה בעילום שם, 'כללי התחלת החכמה' (ורשה תרנ"ג),²² ספוג כולו ברוח רמח"לית עמוקה, הן בתוכנו והן בסגנונו, ואם כך הרי שנמצאות שתי הראיות סותרות זו את זו. ולבסוף, אין כל סיבה נראית לעיני שרי"ס יסתייג מן הרמח"ל. יחסו של הגר"א אל הרמח"ל היה כידוע יחס של הערצה, ואילו הביקורת הליטאית על שיטתו הקבלית, שנציגה הבולט הוא ר' שלמה אליאשוב,²³ היתה חריגה בנוף הליטאי והופיעה רק שנים רבות לאחר פטירתו של רי"ס. בהעדר ראיה של ממש לסתור, המקור הישיר היחיד של רי"ס המדבר על יחסו לקבלה מאשש אפוא את הדעה השוללת את נטייתו אל הקבלה. מקור זה צריך, לדעתי, לשמש אבן פינה לדיון כולו.

3. מקורות מכתבי רי"ס שמהם עולה גישתו במשתמע

מעבר לשאלה הביוגרפית בדבר מידת עיסוקו של רי"ס בחיבורי הקבלה, השאלה המרכזית היא עד כמה היתה לחיבורים אלה השפעה על עולמו הרעיוני. אטקס מציין כי רי"ס השתמש במוטיבים מ'נפש החיים'²⁴ לר' חיים מוולוז'ין – חיבור בעל תמונת עולם קבלית ברורה – אך שימושו בהם היה על דרך הפארפרזה, שבה 'מאבדים הדברים את צביונם הקבלי וכאילו נטמעים בעולם המושגים של חז"ל'.²⁵ גולדברג, לעומתו, סבור כי תפיסותיו של רי"ס מתקופת קובנה ומתקופת גרמניה משקפות 'נקודות מבט קבליות ואי-רציונליות מובהקות על האדם ועל א-לוהים'.²⁶

אכן רי"ס מביא לעתים בכתביו מקורות קבליים, ובעיקר מספרי מוסר קבליים, אך לאמתו של דבר גם הסתמכותו זו, שאינה נפוצה מאוד, מלמדת במידה רבה דווקא על אי-מחויבות לתמונת העולם התאוסופית-המטפיזית שעליה הם בנויים. השימוש במינוח הקבלי מגויס כולו כעיסור דרשני למסר העיקרי – המוסרי – שהוא מסר נורמטיבי שאינו קשור בהכרח למערכת מטפיזית כלשהי. אכן הקבלה אינה רק תאוסופיה, ובשנים האחרונות גוברת הנטייה המחקרית להדגיש את הצדדים הלא-תאוסופיים שלה, החל במוסר וכלה במאגיה; ואולם שאלת העיסוק בתאוסופיה לעומת עמדת 'האדישות התאוסופית' היא-היא העומדת כאן לדיון. לצורך דיונו כאן הנחת המוצא תהיה כי השימוש בטקסטים קבליים, בנוסחות שמקורן בקבלה או אף במונחים קבליים, אגב עיקור המטען הרעיוני העומד מאחוריהם, הוא לכל היותר סימן לשאיבת השראה קבלית כזו או אחרת, אך רב המרחק בינה ובין מחויבות של ממש לתמונת העולם הקבלית, או אף לעיסוק עיוני-שיטתי בקבלה, שיוציאו את בעליהם מכלל 'האדישות התאוסופית'.

כפי שהראה אטקס, רי"ס לא היה 'בררן' בבחירת ספרי המוסר שעליהם המליץ ושאת הדפסתם יזם: הוא כלל בהם הן ספרי מוסר קבליים, הן ספרי מוסר פילוסופיים, הן ספרי

22 ייחוסו של ספר זה לר' אריה לייב ליפקין נחשף כנראה רק לאחרונה (ר' נחום זאב דסלר, 'דברים אחדים', בתוך: ר' אריה לייב ליפקין, דברי ידידיה על התורה – ספר בראשית, בני ברק תשס"א, אין מספור עמודים).

23 פכטר, מ', תשס"ג.

24 ר' ישראל סלנטר (ר' שניאור זלמן גולדינגן, עורך), אבן ישראל, ירושלים תשי"ד, עמ' יב-ג.

25 אטקס, תשמ"ד, עמ' 103.

26 גולדברג, 1982, עמ' 213.

מוסר רבניים ואף ספר מוסר משכילי אחד, הלא הוא ספר 'חשבון הנפש' לר' מנחם מנדל לפין מסטנוב.²⁷ מאליו ברור כי אותה גישה 'לא בררנית' משתקפת גם ביחסו אל חיבורים אלה כאל מקורות השראה או הסתמכות. הוא אף נזקק בדרשותיו לרעיונות של 'הפילוסופים' לא פחות משנדרש לרעיונות המקובלים, ושזר גם אותם אל תוך המארג הרעיוני שלו.²⁸ לכאורה היה אפשר לפרש את דרכו זו כביטוי של גישה 'פנורמית' (במונחיו של מ' אידל), דהיינו כניקוז של זרמי השפעה שונים אל מקום אחד; ואולם עיון ביצירתו של רי"ס אינו תומך בפרשנות שכזו: שימוש במקורות הקבליים אינו מקדם ערכים של מוסר קבלי, כשם ששימוש במקורות פילוסופיים אינו מקדם ערכי מוסר פילוסופיים. כמעט בכל מקום שהוא מביא בו מקור קבלי, היה יכול באותה מידה להביא מקור פילוסופי, או רבני, או אף משכילי, ולהפך – משום שערכי המוסר שעליהם הוא מבקש לעורר הם ערכי מוסר מסורתיים 'רגילים', שתוכנם אינו תלוי במחויבות למערכת דסקריפטיבית שיטתית כלשהי (למעט, אולי, תפיסת טבע האדם של 'שיטת המוסר' עצמה). אדרבא, גם כאשר רי"ס פונה אל ספרי המוסר הקבליים לצורך בירור שאלות דסקריפטיביות של תורת הנפש,²⁹ הוא מתמקד בתפיסות פסיכולוגיות 'טבעיות' העולות מהם ולא בממדים המיסטיים העומדים מאחורי התפיסות הללו.

מכל זאת עלינו להסיק אפוא כי תמונות העולם המטפיזיות של אותם חיבורים שמהם שאב רי"ס את רעיונותיו המוסריים – תמונות עולם העומדות לעתים בניגוד חריף זו לזו – אינן באמת חשובות לרי"ס ואינן לגמרי רלוונטיות לתכלית הרצויה של תיקון המידות. כל עוד ערכי המידות הבאים לידי ביטוי בחיבורים הללו והאמצעים החינוכיים המוצעים בהם ראויים לאימוץ וליישום – כולם אהובים, כולם ברורים.

דוגמה טובה לכך נוכל למצוא באגרת המוסר' המפורסמת של רי"ס, שבה הוא מציג שתי 'שיטות' בנוגע למהותם של יצר הרע ויצר הטוב:

השיטה האחת, היא השיטה הנודעת, כי יצר הרע הוא כח הטמאה באדם המובילו לפשעים, ויצר הטוב הוא כח הקדושה באדם המובילו לטוב, היא שיטת רוב המחברים הגדולים; והשיטה השנייה היא, שיצר הרע הוא כח תאות האדם, המשקפת אל כל הערב לשעתו, אותו תאספהו אל ביתה ובו תדבק לאהבה, ויצר הטוב הוא השכל הישר הצופה ומביט להנולד, הוא פחד יראת ה' יתברך שמו ומשפטיו הרעים למרבה, ובוחר בדבר

27 מחברים רבים ציינו את זיקתו של רי"ס לספר זה וביקשו ללמוד ממנו על דרכו של מייסד תנועת המוסר (אטקס, תשמ"ד, עמ' 138 ומראי המקום שם, בהערה 24). ברם, את היחס החיובי אל ספר זה לא חידש רי"ס, אלא 'ירש' אותו מרבו, ר' זונדל (ריבלין, א', תשמ"ג, עמ' קמח; שם, עמ' מט, הערה ב), ולכן קשה להסיק ממנו רבות על גישתו המקורית של מייסד תנועת המוסר. ואולם יש בכך כדי לחזק את השערת כי את ניצניה של הארישות התאוסופית אפשר לגלות אצל ר' זונדל (להלן, הערה 64 ואילך), שהרי גם הוא נעזר בספרי קבלה, פילוסופיה ואף השכלה – ובכולם נטה כנראה להמעט את העיסוק בתכנים התאולוגיים ולהתמקד במסרים המוסריים.

28 למשל: ר' ישראל סלנטר, אור ישראל (ר' יצחק בלאזר, עורך), וילנה תר"ס, ל, עמ' 82 (מובא גם באבן ישראל, לעיל הערה 24, דרוש ט, עמ' מ); קדוש ישראל (לעיל הערה 17), עמ' מב.

29 כגון הפנייתו לספר 'שערי קדושה' (אור ישראל, שם, עמ' 81). תודה לפרופ' יוני גארב, שהסב את תשומת לבי למקור זה. אפשר להוסיף על כך גם את הפנייתו של רי"ס לאותו ספר ב'דרוש לשבת תשובה' שלו (אבן ישראל, לעיל הערה 24, עמ' פג) וכן את הפנייתו לשל"ה (שם).

המועיל, לכבוש התאווה, למען יתעדן באחרונה בענג נפלא, אשר אין די באור יקרת תפארתה.³⁰

אף כי רי"ס אינו מציין במפורש מיהם הדוגלים בכל אחת מהשיטות, למעיין ברור לגמרי כי השיטה הראשונה היא זו של הקבלה, הרואה ביצר הרע כוח מטפיזי על-טבעי ומסבירה אותו במושגים של קדושה וטומאה, בעוד השיטה השנייה היא זו הפילוסופית-הרציונליסטית, הרואה ביצרים כוחות טבעיים שבנפש האדם. ומה הכרעתו של רי"ס בין השיטות? לאחר שהוא דן בנושא זה על רקע חלוקת העברות לשני סוגים – עברות שיש להן הסבר טבעי ועברות שאין להן הסבר כזה – הוא מאמץ את שתי השיטות כאחת, ומפרש כי כל שיטה מתארת סוג אחר של יצר רע, האחראי לסוג אחר של עברות:

מזה נראה בעליל, כי שתי השיטות נכונות: היצר הרע הוא כח התאווה, וגם יש בו רוח הטמאה. וכן יצר הטוב הוא השכל הנכון (שלא נתקלקל על ידי העברות והתאווה) הרואה את הנולד, וגם יש רוח הקדושה באדם.³¹

דומה כי כל מי שקורא דיון זה אינו יכול להימלט מההבנה שר' ישראל אינו רואה אף באחת מהמערכות התאולוגיות – לא בקבלה ולא בפילוסופיה הרציונליסטית – מערכת מחייבת, וגם ניסיונו ליישב ביניהן אינו מייצג בשום פנים ואופן ניסיון רעיוני אמתי ליצור שילוב או הרמוניה ביניהן, אלא כל כולו אומר שאיפה שלא להכריע במחלוקת הקדמונים ולומר 'זה וזה אמת' כדרכם של דרשנים ולמדנים משכבר. אין ספק כי רי"ס ידע היטב שהמדובר בשתי שיטות צרות זו לזו: משנת הגר"א, שהשפעתה על יהדות ליטא (וגם על תנועת המוסר, לפי הצהרות אנשיה) היתה רבה, הדגישה בנחרצות רבה את הניגוד שבין קבלה לפילוסופיה, וגם כאשר נמצאו הוגים שביקשו לאמץ את שתי המערכות (כגון ר' מנשה מאיליא או ר' פנחס אליהו הורוויץ בעל ספר הברית) – הם עשו זאת מתוך תחושה ערה של ניגוד בעייתית. אילו סבר רי"ס כי אין סתירה בין שתי המערכות ברמה העקרונית, ודאי לא היה יכול, בסביבתו הרוחנית, להניח זאת בסתם ולא להציג כל טיעון עקרוני להגנת עמדה זו. יתר על כן, גם דבריו של רי"ס עצמו משקפים מודעות ערה למתח שבין שתי המערכות – זו מעדיפה הסבר טבעי, וזו – הסבר על-טבעי. ברור אפוא שקבלת שתי התפיסות על היצר הרע אין פירושה אימוץ של גישה עקרונית המבקשת לפתור את המתח שבין שתיהן, אלא אימוץ של גישה שאין לה כל עניין במתח זה. במילים אחרות, רי"ס אינו מגלה מחויבות אף לא לאחת מן המערכות התאולוגיות הגדולות שצמחו בעולם הרוח היהודי, ובכלל זה גם לא לקבלה, ונכונותו לקבל השראה מהן אינה חורגת מכלל שימוש בלתי שיטתי ברעיונותיהן כבחומר חותם דרשני. רי"ס אינו מעוניין באמת ההגותית ואינו מוטרד מן התהום הפעורה בין שתי המערכות הרעיוניות, שנושא יצר הטוב ויצר הרע אינו אלא פרט אחד במחלוקת המטפיזית שביניהן. דומה שהמונח 'אדישות תאוסופית' מייטיב לבטא דרך התייחסות זו.

30 ליפקין, תשמ"ט, עמ' 118.

31 שם.

4. מקורות מכתבי אחרים על אודות עמדתו של רי"ס

לעומת מיעוט החומר הישיר של רי"ס עצמו, יש בידינו שפע רב של מקורות המוסרים לנו עדויות על יחסו של רי"ס לקבלה. אציג כאן את המקורות שהועלו במחקר, אחד לאחד, ואנתח את משקלם:

(א) תלמידו ועורך כתביו של רי"ס, ר' יצחק בלאזר, מעיד עליו:

לפי הנראה ידע [רי"ס] הרבה גם בנסתרות, כי היה אצלו גם ספרי קבלה, ולפעמים היה מחפש בנרות להשיג איזה ספר מספרי קבלה, אולם כדרכו בקדש לא דבר מאומה בזה עם שום אדם, וע"כ עקבותיו לא נודעו לנו בזה.³²

אטקס דן עדות זו ברוח ביקורתית, ומציין כי לאור הראיות האחרות יש להרהר אחריה, ומה גם שר' יצחק בלאזר עצמו 'מציג את הדבר כסברה ולא כעובדה ודאית'.³³ גולדברג מבקר את אטקס על שהוא דוחה את עדותו (testimony) של ר' יצחק בלאזר, שלפיה ר' ישראל החזיק חיבורי קבלה, ואף למד וידע אותם.³⁴

כפי שציין אטקס, עיקר דבריו של ר' יצחק בלאזר על ידיעותיו של רי"ס בנסתרות אינם 'עדות' אלא סברה בלבד ('לפי הנראה'). ואולם דבריו על רי"ס שהחזיק ספרי קבלה ואף חיפש ספרים כאלה הם בגדר עדות לכל דבר. אם נקבל עדות זו כנכונה, הרי שרי"ס אכן עיין בספרי קבלה, ואף ידוע לנו שעשה כך מתוך עצם העובדה שהוא מצטט מספרי מוסר קבליים. ואולם השאלה היא מה חיפש בהם. איננו יודעים אילו ספרי קבלה רי"ס למד, מה היה מספרם, ויותר מכול – מה ביקש למצוא בהם. ייתכן שעסק בקבלה עיונית בנושא בעל ערך בפני עצמו, אך באותה מידה ייתכן שחיפש שם רעיונות מוסר שיוכל לשזור בדרך רשנית בשיחותיו, כדרכו בכתביו המונחים לפנינו. איננו יודעים פרטים אלה, וספק אם ר' יצחק בלאזר ידעם, שכן הוא עצמו מעיד כי 'עקבותיו [של רי"ס] לא נודעו לנו בזה'. וכל עוד הם חסרים לנו, לא נוכל להיות שותפים למסקנתו של ר' יצחק כי עובדות אלה מעידות באופן חד-משמעי על שליטתו של רבו בתורת הנסתר. ומכל מקום ברור שבמצב כזה לא היה ר' ישראל יכול להשפיע את נטייתו לקבלה על אחרים כטענתו של גולדברג.

בשולי הדברים יש להעיר כי מלבד עדותו זו של ר' יצחק בלאזר אין בידינו אף לא מקור אחד מחוג תלמידיו או ממכריו של רי"ס המעלה אפילו את ההשערה כי רי"ס הגה בספרי קבלה; אדרבא, עיון בהספדים שנישאו לזכרו כפי בני דורו (ואשר כונסו בספר הזיכרון 'קדוש ישראל'),³⁵ מעלה כי אף לא אחד מן המספדים העלה ולו ברמז את האפשרות הזאת, אף שהעיתור והפליגו בשבחי הנפטר הדגול. גם ההספד שנשא עליו בנו אינו רומז על כך במאומה.³⁶

(ב) על פי עדות ידועה קיבל עליו רי"ס בצעירותו, ועמו חברו ר' שמואל סלנט, שלוש 'קבלות':

32 ר' יצחק בלאזר, 'נתיבות אור', בתוך אור ישראל (לעיל הערה 28), עמ' 119.

33 אטקס, תשמ"ד, עמ' 104, הערה 10. יש להגיה את המובאה שם.

34 גולדברג, שם, עמ' 210.

35 לעיל הערה 17, עמ' קכא-שפו.

36 ר' יצחק ליפקין, לחות אבנים, בני ברק תשמ"ח, עמ' קמז-קנה.

שלא לשמש ברבנות, שלא לחבר ספרים ושלא לעסוק בקבלה.³⁷ אטקס ראה בכך חיזוק לעמדתו בדבר התרחקותו של רי"ס מן הקבלה.³⁸ גולדברג, המוסיף עוד מקור לשמועה זו,³⁹ סבור כי אין ללמוד ממנה רבות. לדבריו,

נאמנה ככל שתהיה שלשלת המסירה של מסורת זו, עומדת בעינה העובדה כי הן ר' ישראל והן ר' שמואל לא קיימו חלקים מן ה'קבלה' משבגרו (ר' שמואל סלנט שימש כרכה של ירושלים במשך שבעים שנה, ור' ישראל פרסם, או פרש את סמכותו על פרסומם של חיבורי מוסר והלכה); ככל הנראה בבגרותם איש מבין שני האישים לא ראה את ה'קבלה' מימי ילדותם כבלתי-הדירה.⁴⁰

ואולם גם בעניין הזה קשה לקבל את הסתייגותו של גולדברג. באשר לר' שמואל סלנט אפשר אולי לטעון כך, משום שאכן קיבל עליו את עול הרבנות בירושלים, אבל דווקא ר' ישראל סלנטר עמד יפה בשתי ה'קבלות' הראשונות: הוא מעולם לא קיבל עליו עול רבנות, אף בשלב שבו עורר את תלמידיו לעשות כן; הוא מעולם לא חיבר ספרים, והגזרה השווה שמותח גולדברג בין חיבור ספרים מקוריים (שעליו היתה ה'קבלה') ובין פרסום ספריהם של אחרים – אינה ממין העניין; ומכאן מתחזקת עוד יותר הנטייה לסגור גם את הצלע השלישית – שלא למד קבלה באורח שיטתי.

ג) עוד עדות היא שמועה ששמע הרב חיים אפרים זייטשיק מפי ר' ישראל יעקב לובצ'נסקי, תלמיד הסבא מנובהרדוק, שלפיה אמר רי"ס: 'המהר"ל מפראג ברא גולם; והוא פלא גדול. אבל פי כמה גדול האיך להפך טבע חומר הגשמי של האדם וליצר ממנו אדם'.⁴¹ גולדברג טוען כי אמרה זו עברה שלשלת מסירה ארוכה מדי, וכי גם בה אין התייחסות לקבלה אלא לגודל הקושי והאתגר שבתיקון המידות.⁴² ואכן אין כאן עיון בקבלה אלא ב'קבלה מעשית', אך לפום ריהטא יש כאן השוואה ניגודית בין יכולת המבוססת על ידע קבלי ובין יכולת המבוססת על חינוך מוסרי, ומתן עלינות ברורה לזו האחרונה.

ד) לעומת המקורות האלה מפנה גולדברג אל מקור חשוב אחר, מספר 'לשם שבו ואחלמה', מאת ר' שלמה אליאשוב הנזכר. המחבר כותב כי משנת ת"ר ואילך 'ניתן רשות לכל המשתוקקים ... להתעסק בחכמת האמת', ומוסיף בשם רי"ס 'כי כל מי שיעמיק בזה ישכיל וימצא, ולא היה כ"ז [=כל זה] קודם שנת ת"ר, כי אז היה סתום וחתום, אלא רק ליחיד סגולה בלבד'.⁴³ גולדברג

37 יעקב רימון ויוסף זונדל וסרמן, שמואל ברורו, תל אביב תשכ"א, עמ' ח-ט.

38 אטקס, תשמ"ד, עמ' 81.

39 גליס, תשכ"ז, עמ' 27.

40 גולדברג, 1982, עמ' 219.

41 ר' חיים אפרים זייטשיק, המאורות הגדולים, ניו יורק תשי"ג, סעיף קפו; מובא אצל אטקס, תשמ"ד, עמ' 104.

42 גולדברג, שם, עמ' 213-121.

43 ר' שלמה אליאשוב, לשם שבו ואחלמה – ספר הדע"ה [=דרושי עולם התהוה], פיוטרקוב תרע"ב, חלק א, עמ' 76.

מבאר נכונה באומרו כי מכלל הן אתה שומע לאו, דהיינו ש'משנת ת"ר ואילך ניתנת הקבלה להשגה אף בידי מי שאינם יחידי סגולה'.⁴⁴

המקור שהביא גולדברג מאלף, אך הוא מתנגש לכאורה עם לשונו של רי"ס עצמו במכתבו לר' אליהו מקרטינגה, שהובא לעיל. במכתב זה, שנכתב כזכור עשר שנים לאחר שנת ת"ר, כתב רי"ס במפורש: 'לא ידעתי בכלל אם העת נכון לזה'. כאשר אנו מעמידים לשון מפורשת של רי"ס עצמו מול שמועה ששמע בעל ה'לשם' (שלכל הדעות לא היה ממקורבי רי"ס) בלא ציון בעליה, ברור לנו כי משקלם הראיתי של דברי רי"ס רב פי כמה.⁴⁵ ומכל מקום, אף אם נקבל שמועה זו, לכל היותר אפשר ללמוד ממנה כי רי"ס לא התנגד ללימוד הקבלה באופן נחרץ, כמו שכותב גם אטקס,⁴⁶ אך עדיין אין ללמוד ממנה כי מצא בה עניין לעצמו או כי ראה ערך בלימודה ובהוראתה לתלמידיו. שמועה זו משתלבת עם השמועה שנקרא להלן, שלפיה אמר ר' ישראל כי אין הוא מבקש 'להפריע את מישהו מדרכו המיוחדת בעבודת ה' שבחר לעצמו', ובכלל זה בלימוד הקבלה.⁴⁷ במילים אחרות, כל עוד האדם נשאר במסגרת של 'עבודת ה' – יעסוק באיזו חכמה שירצה. התנגדות לקבלה אין כאן, 'אדישות תאוסופית' – יש כאן.

(ה) מקור שיש להאריך בו מעט הוא השמועה שהביא תלמיד-תלמידו של רי"ס, ר' ירוחם ממיר, בשם המקובל ר' שלמה אליאשוב, שמועה שעמדה במרכז של דיון מחקרי ער. וזו לשונו של ר' ירוחם:

סיפר לי ר' שלמה'לה פיין [אליאשוב], הוא בימי חרפו היה כבר מקובל, ופעם אחת בנסעו עם הגרי"ס ז"ל הרהיב עוז בנפשו לשאול אותו מפני מה אינו לומד 'קבלה', והשיב לו ר' ישראל ע"ז [=על זה]: 'מאי נפ"מ [=נפקא מינה] לי על איזה רקיע יושב הקב"ה, אחת אני יודע, כי יכו בשוטים, ומאד יכאב, שההכאות יהיו בוערות, את זה אני יודע בברירות, ומה עוד'.⁴⁸

אטקס הביא מקור זה כראיה המבטאת את 'האדישות התאוסופית' של רי"ס.⁴⁹ גולדברג, לעומתו, טוען גם על שמועה זו שהיא עדות מכילי שלישי, ששלשלת המסירה שלה מפוקפקת,

44 גולדברג, שם, עמ' 216-217.

45 ואם בשמועות עסקינן, אוכל לציין שיש בידינו תמצית שיחה אחרת של רי"ס בענייני גלות וגאולה, ששמע ר' אהרן הכהן (חתן החפץ חיים) בשם 'הג"מ [=הגאון מורנו] ר"י מסאלאנט', והיא אינה מזכירה אף במילה אחת את פתיחת שערי החכמה בשנת ת"ר או את גילוי סודות התורה בימות המשיח, כתפיסתם של המקובלים. התגלות 'כבוד הויה בעולם' לעתיד לבוא מצטיירת אצלו ברוח המוסר כמצב שבו 'יראו גודל שכר המצוה בלי המתנה' (ר' אהרן הכהן, זכרון יוסף, וילנה תרפ"ד, עמ' טו).

46 'אין בכוננתנו לטעון כי ר' ישראל כפר בסמכותה ובמהימנותה של הקבלה או אפילו הסתפק בה; אדרבה, קרוב לוודאי שהחזיק בהנחות המקובלות מזה דורות בדבר קדמותה, קדושתה ומעלתה; אלא שר' ישראל כאילו הפקיע עצמו מתחום השפעתה ואין היא ממלאת עוד תפקיד של ממש בהווייתו הדתית' (אטקס, תשמ"ד, עמ' 103).

47 להלן ליד הערה 54.

48 ר' ירוחם הלוי לבוביץ', דעת חכמה ומוסר, ניו יורק תשכ"ט, ב, נה, עמ' קעד; הנ"ל, דעת תורה, ירושלים תשנ"ה, חלק ה (ב), עמ' רנו (בשינוי נוסח קל); מובא אצל זייטשיק (לעיל הערה 41), סעיף קפה. המקור האחרון מובא אצל אטקס, תשמ"ד, עמ' 103.

49 אטקס, תשמ"ד, עמ' 103.

ואף שהוצאה מהקשרה המקורי, שבו הדגש אינו על שלילת לימוד הקבלה אלא על כי אל לו לאדם להלך בגדולות שאינן לפי מידותיו.⁵⁰

לאחרונה התרחב הדיון על המפגש שהיה או לא היה בין רי"ס ובין ר' שלמה אליאשוב. כנגד שמועתו של ר' ירוחם ממיר הציג גולדברג את שמועתו של ר' אריה לוי, ולאחרונה התפרסמה גם שמועתו של ר' צבי הירש פרבר, ששמועתו של ר' אריה לוי נולדה מתוך תגובה לה. כל אחד מן המקורות מציג גרסה אחרת הן בנוגע לעצם הפגישה והן בנוגע למשתמע ממנה, והללו נדונו לאחרונה במאמריהם של הרב שלמה יהודה לייב הופמן⁵¹ והרב נתן קמנצקי.⁵² את שמועתו של ר' ירוחם ראינו זה עתה, ועכשיו נבחן את שתי האחרות.

לאחר פטירתו של ר' שלמה פיין-אליאשוב הוציא ר' אריה לוי לאור סקירה ביוגרפית על אודותיו, שנקראה 'תולדות הגאון הקדוש המחבר זצ"ל'. ר' אריה לוי היה מחותן בתו של ר' שלמה, והכירו מקרוב. הסקירה שולבה אל תוך המהדורה הבאה של ספר 'לשם שבו ואחלמה' מאת הרב אליאשוב, שיצאה לאור בירושלים בשנת תרצ"ה. על חוברת זו שלח לו ר' צבי הירש פרבר, שהכיר מקרוב כמה מגדולי ליטא, מכתב עם הערות. בין השאר הוא מעיר שם על ביקורו של רי"ס אצל בעל ה'לשם':

והגה"צ ר' אליהו לאפיאן נ"י סיפר לי כי גם אדמו"ר רשכבה"ג ר' ישראל סלנטר זי"ע בקרו [=את ר' שלמה אליאשוב] בשאווייל פעם אחת (בכוונה ידועה ומובנת) ורשב"ח [=ר' שלמה בן חייקל (אליאשוב)] הביע תמהונו שאינו עוסק בנסתרות. והגרי"ס ענה כי כבר זקן וגם מי יודע הספרים הראויים ללמוד מהם התחלת החכמה (הגרי"ס הסתיר תמיד דרכו כידוע). והרשב"ח ז"ל השיבו על הכל כמסיח לפי תומו, אף שהבין מטרת בואו של הגרי"ס זי"ע.

וכפי הנשמע דוד זוגתי הגא"ק [=הגאון הקדוש] ר' אריה לייב ליפקין מקרעטינגע זצ"ל שהיה בן אחי הגרי"ס היה שולח להגרי"ס הספרים הנצרכים, והגרא"ל הנ"ל היה לו חליפת מכתבים תמיד עם חותנו זי"ע. ואולי נכלל בהם שאלות הגרי"ס זי"ע, כי הגרי"ס הסתיר דרכיו ורק לבן אחיו ותלמידו הגרא"ל היו ידועים מעשיו ודרכיו זי"ע.⁵³

כאשר שב ופרסם ר' אריה לוי את קונטרסו במהדורה אחרת, הוסיף סיכום קצר של דברי הרב פרבר, בלי לנקוב בשמו, ואף הגיב עליהם:

אחד מגדולי הרבנים בחו"ל כותב ששמע שהגרי"ס סלנטר זצוק"ל ביקר את המחבר ז"ל בשאווייל, ואני לא כן שמעתי. כשישכתי לפניו בפורים תרפ"ו נסבה השיחה על הגרי"ס ז"ל ואמר שעליו ראוי לאמר כי לא נהנה מהעולם הזה וכו' ... ואם כי לא זכיתי לראותו, למרות רצוני ותשוקתי להכירו ולהתקרב אל האיש המורם הזה, אמנם הייתי משתמט מלבוא אליו מחששי שמא ימנעני לעסוק בחכמת האמת, אשר בזמן ההוא, ביחוד בזאמוט, היתה ההתעמקות בחכמת הקבלה חזון בלתי נפרץ. בכ"ז זכיתי להכירו

50 גולדברג, 1982, עמ' 212.

51 הופמן, תשס"ה, עמ' תתלח-תתמא.

52 קמנצקי, תשס"ו(א); קמנצקי, תשס"ו(ב).

53 פרבר, תשנ"ט, עמ' תרסג; כמו שציין קמנצקי (שם, עמ' 88), הרב פרבר הזכיר את פגישת שני האישים

בקיצור נמרץ גם במאמרו, פרבר, תשי"א, עמ' 358-359.

ע"י אחד ממקורביו [הקרובים] ביותר, הג"ר נחום זצ"ל (העלוי מדוקשיץ), והוא מסר לי כל הגה ששמע מפיו הק' [דרוש] ואשר ראו עיניו, וכשאחרי זמן הציע הר"נ לפני חששתי הנז' [כרת] – השיבו: אדרבה, מעולם לא עלה על דעתי להפריע את מישהו מדרכו המיוחדת בעבודת ה' שבחר לעצמו. אז גם אז לא אסתייע לי מילתא להתראות אתו, שבזמן קצר אח"כ נסע הגר"ס לחו"ל.⁵⁴

עדויות אלה חלוקות אפוא הן בשאלת עצם קיומה של הפגישה בין שני האישים והן בשאלת יחסו של ר"ס ללימוד הקבלה.⁵⁵ לכאורה רצ"ה פרבר מייחס לר"ס לימוד קבלה חשאי, ואילו הרבנים לבוביץ' ולויז מייחסים לו הסתייגות מכך. ברם, דומה כי גם כאן הפתרון ייקל עלינו משעה שנבחין היטב בין רובד העדויות העובדתיות שבטקסטים ובין רובד ההשערות. אף בעדותו של הרב פרבר, המייחס לר"ס את הלימוד החשאי של חכמת הנסתר, ברובד העובדות הגלויות לעיני בשר הביע ר"ס הסתייגות מלימודה. ההשערה כי ר"ס ידע את חכמת הקבלה אך 'הסתיר דרכיו' נשענת ככל הנראה על ההשערה האחרת, שלפיה הספרים שקיבל ר"ס מאחינו ר' אריה לייב ליפקין היו ספרי קבלה, והוא למד אותם ו'אולי' (כך!) אף כתב לו שאלות בקשר אליהם. השערה זו כשלעצמה אינה נכונה, שכן (כפי שמציין גולדברג) המגע והמשא בין ר"ס ובין אחיינו זה, שאכן עסק בקבלה, היה בענייני הלכה מעשיים⁵⁶ וכן בענייני דרך לימוד הגמרא!⁵⁷ – והנה על סמך השערות אלה מרמז אחד ממוסרי השמועה (ר' אליהו לופיאן או ר' צבי הירש פרבר) על השערה נוספת, כי מטרת ביקורו של ר"ס אצל בעל ה'לשם' היתה כדי לשמוע ממנו דברי קבלה – אלא שהשערה זו סותרת הן את הטענה כי ר"ס לא גילה את זיקתו לקבלה לאיש מלבד אחיינו והן את העובדה הפשוטה שבפגישה עצמה הציג את עצמו כמי שאין לו כל עניין בחכמה זו, וממילא לא עודד את בעל ה'לשם' להשמיע לו ממנה.⁵⁸ אפילו

54 ר' אריה לויז, 'תולדות הגאון הקדוש בעל לשם שבו ואחלמה', בתוך: ר' שלמה אליאשוב, עצתו אמונה, ירושלים תש"ן, עמ' 48. ואולם מאמרו של ר' אריה לויז, 'בשם מקור נאמן', הוא גם מקור לשמועה המייחסת לר"ס שליטה מעמיקה בספר הזוהר (הרב דב כ"ץ, תנועת המוסר, ירושלים תשנ"ו, כרך א, עמ' 305, הערה 30).

55 באשר לקיום הפגישה, הרבנים הופמן וקמנצקי תמימי דעים כי יש להעדיף את הגרסה המאשרת את קיומה (גרסת הרבנים לבוביץ' ופרבר) ונרחקים ליישב גם את הגרסה השוללת אותה (גרסת ר' אריה לויז); באשר לשאלת יחסו של ר"ס אל הקבלה, שהיא החשובה יותר לענייננו, הרב הופמן מסיק כי 'הגר"ס ... הביע הסתייגות מלימוד הקבלה' (הופמן, תשס"ה, עמ' תתמא), ואילו הרב קמנצקי נמנע מלהכריע בשאלה (קמנצקי, תשס"ו, עמ' 85). נראה כי ההסתייגות היא בעיקרה בנוגע לעצמו, ואילו בנוגע לאחרים, כפי שכבר הערתי לעיל, יותר משיש כאן הסתייגות יש כאן ביטוי ל'אדישות': יעסוק אדם בכל חכמה ובכל עניין שיחפוץ, ובלבד שיתחזק בעבודת ה' שלו.

56 ר' אריה לייב ליפקין, אור היום, וילנה תרס"א, עמ' 3; מובא אצל גולדברג, 1982, עמ' 214 (ויש להגיה את מראה המקום המופיע שם).

57 כך על כל פנים לפי המכתבים שנותרו בידינו מאותה התכתבות: אגרות ומכתבים (לעיל הערה 17), מכתבים ז, טו-טז, מד, מח (עמ' כח-ל, לז-לח, נט, סב-סג).

58 ואכן הרב הופמן מאמץ את הסברה כי המניע לביקורו של ר"ס היה ניסיון לגייס את ר' שלמה אליאשוב לתנועת המוסר, ואילו הרב קמנצקי סבור כי ר"ס בא לתהות על קנקנו של ר' שלמה מתוך שקילת האפשרות שהוא יהדיר את הרפסת כל כתבי הגר"א; שתי ההשערות מוקשות; ומכל מקום, לפי שתיהן כאחת ר"ס לא הגיע לפגישה כדי לעסוק בקבלה. למיטב הבנתי, אותה 'כוונה ידועה ומוכנת' שעליה רומז הרב פרבר היא אכן זו – שר"ס בא לשמוע מפי הרב אליאשוב דברי קבלה – אך, כמו שציננתי, היא מופרכת מגוף השמועה עצמה.

בעל השמועה עצמו, ר' אליהו לופיאן (שספק אם אפשר לראות בו מקור עצמאי לעניין זה)⁵⁹ מובא כמי שהאמין בזיקתו של רי"ס לקבלה על דרך השערה וחזקה בעלמא (שהרי 'הגרי"ס הסתיר תמיד דרכו כידוע'). נמצא אפוא כי החומר המוצק היחיד שנשאר בידינו משמועה זו של הרב פרבר בשם הרב לופיאן הוא דווקא הסתייגותו של רי"ס מלימוד הקבלה, על כל פנים בכל הנוגע לעצמו.

והרי הדברים קל וחומר אם נוסיף על עדות זו את עדויותיהם של ר' ירוחם ממיר ושל ר' אריה לויץ – שניהם מפי הרב אליאשוב עצמו. שתי העדויות מורות בכירור כי ר' ישראל סלנטר, הגם שלא שלל את לימוד הקבלה אצל אחרים, הסתייג ממנו ככל שהדבר נגע אליו עצמו. בניגוד לעדות הקודמת, הסתייגות זו מתוארת בלי כחל ושרק ובלי ניסיון לייחס לרי"ס לימודים נסתרים ומוצנעים שעין איש לא שזפתם ורק בעל השמועה זכה לשמוע עליהם מאחורי הפרגוד.

בין כך ובין כך, בעניין המרכזי הנצרך לנו, כל שלוש העדויות בדבר המפגש בין שני האישים תמימות דעים: עד כמה שהדבר נוגע להנהגתו הגלויה של רי"ס, זו המנוקה מסיגי ההשערות וה'חזקות', הוא לא עסק בלימוד הקבלה ואף הראה מידה של הסתייגות מהעיסוק הזה, על כל פנים בנוגע לעצמו.

ו) מלבד השמועה דלעיל מדברי ר' ירוחם ממיר, יש בידנו עוד שמועה מפיו על אודות רי"ס, העשויה לשפוך אור נוסף על ענייננו. כדרכו מגייס ר' ירוחם מושגים בעלי קונוטציה קבלית (או פילוסופית) לטובת מסריו המוסריים. באחת משיחותיו פירש כך את מושג ה'ייחוד' הקבלי וקבע כי 'סוד הייחוד הוא שכל מעשה, ואפי' הכי פשוט, יהי' [ה] מחובר ומדובק לשם ה'. על כך הוסיף:

וזהו שהי' [ה] אומר ר' ישראל מסלנט ז"ל אהא שאמרו חז"ל שחונך תופר מנעלים הי' ועל כל תפירה ותפירה הי' מיחד יחודים, ורגילים להעמיס בזה סודות גדולים, והוא הי' אומר שהפירוש של 'יחודים' הוא שהי' מדקדק בכל תפירה לעשותה כהוגן שתהי' מלאכתו בשפור ותקון כראוי, ושהי' חושב בשעת מעשה לשם מדת החסד, לשם הזהירות מגזל ואונאה. באופן כזה הרי כל מעשה מכוון לשמו ית', וזהו יחוד הגמור.⁶⁰

הסיפור הידוע על 'חונך תופר המנעלים', שמשה אידל עמד ביסודיות על מקורותיו וגלגוליו,⁶¹ היה בסופו של דבר למוטיב קבלי מוכר, ובצורתו זו הוא מופיע כאן. ברם, ברור לגמרי שפרשנותו של רי"ס למונח 'ייחוד' מעקרת אותו כליל ממשענו המיסטי, מפקיעה אותו מתחום הקבלה ומעבירה אותו לתחום המוסר והמידות. אמנם תחום המוסר אכן עשוי להיות לעתים חלק מתחום הקבלה, כפי שמעיד מספרם הרב של ספרי המוסר הקבליים, אבל כאשר הממד התאוסופי והמיסטי שיש למושג מסוים במקורו ('ייחוד', במקרה זה) מנוטרל ומעוקר לגמרי לטובת ערך מוסרי שאינו ייחודי לקבלה – נוכל לקבוע כי יש כאן מהלך דומה מאוד לזה

59 ר' אליהו לופיאן היה תלמידו של ר' יצחק בלאזר, ועל כן לא ייפלא שהיה שותף להשערת רבו בדבר יחסו של רי"ס אל הקבלה.

60 דעת חכמה ומוסר (לעיל הערה 48), ב, סה, עמ' רד. הדברים מובאים גם בשם ר' ישראל יעקב לובטשנסקי מנובהרדוק (זייטשיק, לעיל הערה 41, סעיף כד, עמ' יא).

61 אידל, תש"ס.

שתיאר אטקס, דהיינו שימוש בחומר קבלי בעיבוד מחודש כחומר גלם לבניית רעיון מוסרי-דרשני החסר את המטען הקבלי המקורי.

ראינו בפרק זה שמונה שמועות שונות על דברים שאמר רי"ס על הקבלה ועל לימודה, ואפשר לסכם ולומר כי מכולן עולה, בדרגות כאלה או אחרות, הסתייגות מן הלימוד, לכל הפחות עד כמה שהדברים נוגעים לרי"ס עצמו, ולעתים אף ניכרת נימה של זלזול בעיסוקם של המקובלים בגדולות ובנפלאות בעוד האתגר האמתי הוא תקנת האדם. המקורות המעידים על גישה זו של רי"ס הם בכחינת 'ברי', ואילו כל המקורות המספרים שלמד כביכול קבלה או ראה בעין יפה את לימודה – כולם מדברים או בלשון 'שמא' או בלשון 'חזקה', ושתייהן חלשות באותה מידה מבחינה ראייתית.

5. ראיות נסיבתיות מרבו של רי"ס ומתלמידיו

כאשר יש בידינו מקורות ראשוניים ועדויות משניות ברורות, אין ספק ש'ראיות נסיבתיות', המבקשות ללמוד על אדם מתוך סביבתו, יכולות לכל היותר לחזק מעט יותר את הראיות הישירות, אך לא להכריען. סוג זה של ראיות הוא בלי ספק החלש ביותר, ואמנם אטקס נמנע כליל מלהשתמש בהן. מנגד, גולדברג סבור ככל הנראה כי יש לייחס להן משקל רב, שכן הוא מקדיש מקום רב לטענות המבוססות עליהן: הוא מצביע על כך שרבו של רי"ס, ר' יוסף זונדל מסלנט (תקמ"ו-תרכ"ו), החזיק ספרי קבלה בספרייתו ועסק בחכמה זו,⁶² ושרכים מתלמידיו של רי"ס צייטטו מקורות קבליים בכתביהם. מכאן הוא סבור שלמדו קבלה ומן הסתם עשו זאת בהשפעת רכס הגדול.⁶³

אילו הוכחה הטענה על זיקתם של ר' זונדל ושל תלמידי רי"ס אל הקבלה – אולי היה מקום לתהות כיצד קרה הדבר שבדור שלפניו אנו מוצאים עיסוק בקבלה, בדור שאחריו אנו מוצאים עיסוק כזה, ורק עליו 'דילגה' כביכול הנטייה הזאת; וגם אז לא היו הדברים יוצאים מכלל 'חזקות' והשערות, שהן חלשות לעומת המקורות הישירים דלעיל. ברם, אם נבחן היטב את המקורות העומדים לפנינו נמצא כי לטענה זו אין רגל עמידה.

דוגמה בולטת אפשר לראות בשאלת יחסו של ר' זונדל מסלנט לקבלה.⁶⁴ גולדברג אינו הראשון שמבקש לייחס לר' זונדל זיקה לקבלה, ואכן יש בידינו כמה עדויות לכך שעסק בחכמה זו.⁶⁵ אמנם כמעט כולן מגיעות אלינו דרך צינור אחד – כותב תולדותיו, ר' אליעזר ריבלין – אבל בהעדר ראיה לסתור נוכח להחזיקו בכשרותו. מלבד ריבלין, גם רי"ס מזכיר

62 גולדברג, 1982, עמ' 213-214.

63 שם, עמ' 213-215.

64 הפסקאות הבאות לקוחות (בתמצות) מתוך הרצאתי 'פילוסופיה וקבלה בספרייתו של ר' יוסף זונדל מסלנט', שניתנה בכנס לציון מאתיים שנה לעליית תלמידי הגר"א לארץ ישראל תקס"ח-תש"ח, שהתקיים באוניברסיטת בר אילן בכ"ד בטבת תשס"ח, 2 בינואר 2008 (ההרצאה לא פורסמה).

65 על פי עדות אחת הוא נהג ללמוד קבלה עם ר' נחום משאדיק, מגדולי התורה בירושלים. בנו של ר' נחום, שמפיו נמסרת עדות זו, מספר כי הם למדו בצנעה, בלילות, ונהגו לקרוע או להסתיר כל מה שכתבו בעניינים אלה (ריבלין, א', תשמ"ג, עמ' קלא). חתנו של ר' זונדל, ר' שמואל סלנט, אמר עליו ש"העולם" טעה בחשבו שגדלותו של הצריז"ס היתה רק במדות ובמוסר, אבל באמת כרוב גדלו במדות כן גדל בתורה, וכרוב בקיאותו בנגלה כן היתה בקיאותו בנסתר' (שם). ר' נפתלי אמסטרדם, תלמידו של רי"ס, שעלה לירושלים שנים רבות לאחר פטירתו של ר' זונדל, מתאר אותו כמי ש'השיג דברים אף למעלה

את ספר הזוהר כאחד הספרים שמהם למד רבו מוסר.⁶⁶ יתר על כן, בין הספרים המעטים שבספרייתו נמצאו כחמישה ספרי קבלה.⁶⁷ עוד נמצא ביניהם טקסט קצר שכותרתו 'כללים קצרים לחכמת האמת מהגר"א זצ"ל', ובו כביכול 'כללים קצרים לחכמת אמיתית [!]', היא חכמת אמת, הקבלה השלמה והנאמנה,⁶⁸ אך עיון בגוף הכללים מגלה כי הם אינם אלא קיצור לחלק א' של מורה נבוכים דווקא, ובייחוד לפרקים שבהם 'מתורגמים' ביטויי ההגשמה של המקרא, לעתים אגב בחירת אסמכתאות מקראיות שונות מאלה של הרמב"ם. כמו כן נמצא בין קובצי הקיצורים שערך ר' זונדל טקסט שכותרתו 'כוונת התפילה בקיצור נמרץ מספר נפש החיים',⁶⁹ המסכם את פרקי ספרו של ר' חיים מוולוז'ין הדנים בכוונת התפילה.⁷⁰ ישנן גם טענות כי ר' זונדל היה כביכול 'יודע לחש',⁷¹ דהיינו כי 'השתמש בחכמה זו [הקבלה] גם לדרך מעשית',⁷² אך עיון באוסף של כעשרה מרשמי סגולות שהחזיק מעלה כי לכלל היותר לשתיים מהן, אם בכלל, יש זיקה לקבלה.⁷³

קשה אפוא להטיל ספק בזיקתו של ר' זונדל לקבלה וללימודה, ואולם קשה גם שלא להבחין כי גישה זו ממעיטה מהדגש העיוני, התאוסופי, לעומת המקובלים העיוניים המסורתיים. כך, למשל, אותה עדות של ר"ס על שר' זונדל למד את ספר הזוהר מראה דווקא את 'אדישותו התאוסופית' היחסית, שכן ר"ס מציין במפורש כי גם בלימוד הזוהר שלו – כמו גם בלימוד התנ"ך, הגמרא והמדרשים – היה 'היסוד לחפש ידיעת המעשה, ועל כל אלה גודל היגיעה ליישר המדות ולחובת הלכות'.⁷⁴ גם 'כוונת התפילה' שערך מספר נפש החיים מייצגת, לצד אימוץ של תמונת העולם הקבלית הבסיסית, גם דחייה מדרך תפילתם של המקובלים העיוניים

מן הטבע' (שם, עמ' יב). ריבלין עצמו מתאר אותו במילים 'צדיק מסתורי ומקובל גדול' (שם, עמ' סה, בהערה א).

66 אור ישראל (לעיל הערה 28), כט, עמ' 79, בהערה. גולדברג מביא מקור זה כראיה לדבריו (גולדברג, 1982, עמ' 214).

67 ריבלין, א', תשמ"ג, עמ' קמה-קמו. אלה הם הספרים: שומר אמונים של ר' יוסף ארגאס; ליקוטי הש"ס של האר"י; 'אמרי אמת' של ר' מנחם די לונזאנו (שככל הידוע לי לא הודפס עד היום); ומדרש קבלי על אותיות האל"ף-ב"ת מאת הגאון מוילנה. עוד ספר שנמצא שם הוא 'ספר רעשים מהאר"י זצוק"ל' (שם, עמ' קמה), אם כי למעשה אין הוא ספר קבלה. הכוונה בלי ספק לספר 'רעשים ורעמים', המיוחס לאר"י, אך אינו שלו (פיק, 1930; תודה לפרופ' יהודה ליבס שהפנה אותי למאמר זה). זהו ספר נדיר, שנרפס פעמים בודדות בלבד, המשמש מדריך לחיזוי עתידות באמצעות מועדי הופעתם של רעמים, רעשים, קשת בענן וערפל. על אף ייחוסו של החיבור לאר"י, ועל אף אופיו המאגי, גם בו אין כל סימן וזכר למונחי הקבלה.

68 ריבלין, א', תשמ"ג, עמ' קז. ההדגשה שלי.

69 שם, עמ' נד.

70 ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ווילנה והורודנה תקפ"ד, שער ב, פרקים ח-כ.

71 ריבלין, א', תשמ"ג, עמ' סה, הערה א.

72 כ"ץ, (לעיל הערה 54), כרך א, עמ' 101-102, ושם, הערה 11.

73 אחר מהם, נגד 'חולי השיניים ר"ל [=רחמנא ליצלן]', כתוב בצופן בלתי מובן (ריבלין, א', תשמ"ג, עמ' סז), אך הוא לקוח מספר 'רפואות וסגולות' מאת ר' שמואל העליר מצפת, שהוא ספר סגולות עממיות, לא קבליות; ואילו האחר, 'לחש לרוצה לילד או למקשה ללדת', מזכיר שלושה מלאכים שירדו מן השמים עם שרביטים של אש לבנה, אדומה ושחורה (שם, עמ' סז-סח), ובכך רומז כנראה למשמעויותיהם של צבעים אלה בזוהר. ואולם אף לא באחד מהלחשים או מהסגולות אין אזכור של מונחי קבלה 'ממשיים', כגון עולמות, ספירות, פרצופים או אותיות.

74 לעיל הערה 66.

המסורתיים: ר' חיים אינו דוגל בשימוש ב'כוונות' בנוסח האר"י, המופנות לכל עולם ולכל ספירה על פי סדר מדוקדק, אלא ב'כוונה' אחת כוללת: לסייע בהורדת השפע מן העולמות העליונים אל העולם הזה.⁷⁵ אם בראיות נסיבתיות עסקינן, אפשר למעשה לראות כאן בר' זונדל מעין חוליית מעבר בין בית מדרשו של הגר"א, שבו היה העיסוק בקבלה בעל ערך חשוב (גם אם לא כל תלמידי הגר"א היו שותפים בו באותה מידה), ובין תלמידו רי"ס, שכבר נוטש אותה כמעט כליל ומאמץ קו של 'אדישות תאוסופית'.⁷⁶

הזיקה אל הקבלה נחלשת עוד יותר כאשר אנו פונים לבחון את תלמידי רי"ס ומקורביו. על פי גישתו של גולדברג, כל תלמיד או קרוב של רי"ס שהזכיר בכתביו את הזוהר, את האר"י או את הרמח"ל – אף באזכור אגבי ואף בעניין חסר כל ממד מיסטי או תאוסופי – כבר ראוי להיחשב לבעל זיקה חיובית לקבלה. ברם, בכגון אלה ראוי להבחין היטב בין ציטוטים ממקורות קבלה שהם גם בעלי תוכן 'קבלי ממש' ובין ציטוטים מסוג 'נגלות הזוהר' וכיוצא בהם. ולא פחות ראוי להבחין בין הזכרת האישים במקורות האלה על דרך הדרשנות ובין התעמקות רצינית בהם ובתוכניהם. עיון במקורות שמביא גולדברג מלמד שכולם מהסוג העושה שימוש מוסרי-דרשני בחומרים קבליים, וכמעט כולם חסרי מטען תאוסופי. איני מזלזל באפשרות שרעיונות מוסר בחיבורים קבליים שימשו מקור השראה למחשבת המוסר של רי"ס או של תלמידיו, אך אין בכך כדי להעלות או להוריד הרבה מבחינת יחסו אל התאוסופיה הקבלית, שהיא העומדת במרכז דיוננו.

נבחן כמה שמות ספציפיים של מקורבי רי"ס ותלמידיו. גולדברג מציין בצדק כי אחיינו של רי"ס, ר' אריה לייב ליפקין, נטה אל עולמה של הקבלה.⁷⁷ ואולם ספק רב אם אחיין זה נמצא במעגל השפעתו של דודו בענייני אמונות ודעות, שכן הוא לא נודע כבעל מוסר, ואף ראינו שההתכתבות ביניהם היתה בענייני הלכה דווקא.⁷⁸ אם אנו מחפשים קבלה במעגל הקרוב לרי"ס, נוכל למצוא אותה קרוב עוד יותר – אצל בנו, ר' יצחק ליפקין, שכמה מכתבי המוסר שלו כונסו ופורסמו בקובץ 'לוחות אבנים'. באחד מפרקי הספר הוא בונה את דיונו סביב מקורות מן הזוהר,⁷⁹ ואף מעלה על נס את 'פנימיות התורה פשט נגד החושים';⁸⁰ במקום אחר הוא קובע כי 'כל כונת בריאת העולם להיפוך הגשמי לרוחני ולקלוט כל ניצוצי ניצוצות הקדושה';⁸¹ ובמקום שלישי הוא מצטט מסידור עיוני תפילה קטע המציג את 'התפשטות הגשמיות' כשיאה של התפילה.⁸² ואולם לשון אחרונה זו מרמזת אולי דווקא שנטייתו של ר' יצחק לקבלה לא

75 ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים (לעיל הערה 70), שער ב, פרק יג. את התפיסה הזאת אפשר לשייך ל'תמונה הכללית' של הקבלה, ולא לאותם פרטים 'טכניים' של עיון הקבלה השיטתי. אולי היה מן העניין לציין כי גם הטקסט היחיד שבו נזקק רי"ס לספר נפש החיים בהקשר תאוסופי (סלנטר, תשי"ד) עוסק בתפיסה זו, ובמונחים כלליים ביותר שלה, וגם אז כאמור נארג הרעיון התאוסופי אל תוך הגיוני המוסר.

76 בשולי הדברים יש להעיר כי אם נקבל את הטענה שר' זונדל הראה יחס חיובי לעיסוק בקבלה, הרי שיש בה כדי לעורר מתח עם טענה אחרת של גולדברג, שאמר כי זיקתו החיובית של רי"ס לקבלה התפתחה בשלב המאוחר יותר בחייו (גולדברג, 1982, עמ' 210-211). אם בחזקות עסקינן, הרי שיכולנו לצפות כי דווקא בגיל שבו עוד עמד תחת השפעת רבו תהיה זיקתו אל הקבלה רבה יותר, ולא להפך.

77 לעיל הערה 21.

78 לעיל הערה 56.

79 לוחות אבנים (לעיל הערה 36), עמ' כו-כח.

80 שם, עמ' כז. כנראה צריך להגיה: 'פנימיות התורה נגד פשט החושים'.

81 שם, עמ' קלו.

82 שם, עמ' קכא. מנגד הוא מביע ספק ביכולתנו להשיג את 'סודות מצוותיך' – והכוונה לעומק טעמי

באה לו מאביו, שהרי רי"ס נתן למונח 'התפשטות הגשמיות' פרשנות רציונליסטית.⁸³ שני בניו האחרים של רי"ס לא כתבו ספרי הגות יהודית.

נפנה כעת אל תלמידיו של רי"ס, בני הדור השני של תנועת המוסר. ר' יצחק בלאזר⁸⁴ ור' נפתלי אמסטרדם,⁸⁵ מבכירי תלמידיו, אינם מאזכרים מקורות קבליים. ר' שמחה זיסל זיו ('הסבא מקלם'), תלמידו רב ההשפעה של רי"ס ומייסד אסכולת המוסר של קלם, מתמודד לא אחת עם 'קושיות הפילוסופים', אבל הקבלה תופסת אצלו מקום אפסי, או כמעט אפסי.⁸⁶ גם מייסד האסכולה הרדיקלית של תנועת המוסר, ר' יוסף יוזל הורוביץ ('הסבא מנובהרדוק'), אינו נזקק למקורות הקבלה.⁸⁷ מייסד האסכולה השלישי, ר' נתן צבי פינקל ('הסבא מסלובודקה'), שלא היה מתלמידיו הישירים של רי"ס אך ראוי להיחשב בכל זאת לבן הדור השני,⁸⁸ מזכיר מדי פעם את ספר הזוהר,⁸⁹ ולעתים נדירות ביותר נוכל אולי למצוא אצלו אזכור של ספר מוסר קבלי,⁹⁰ אך אלה נזכרים תמיד בהקשר מוסרי-נורמטיבי 'רגיל', לא בהקשר תאוסופי ואף לא מתוך אימוץ של נורמות מוסר המיוחדות לקבלה דווקא. אמנם תמונת העולם של הסבא מסלובודקה היא תמונת עולם אידאליסטית מובהקת, השמה דגש על עולם שאינו אלא השתקפות של מציאות רוחנית גבוהה ממנו, אבל השפעה קבלית זו, כשאינן בה כל התייחסות למבנה של מציאות רוחנית זו ולפרטיה, יכולה להיחשב להשפעה רק במישורים הכלליים ביותר.

נמצא אפוא כי תלמידי רי"ס לא גילו כל נטייה של ממש לקבלה, ואילו בין בני משפחתו אנו מוצאים שניים שגילו נטייה כזו – אך סימנים אחדים מעידים כי היא לא נבעה מהשפעתו של רי"ס. ומכל מקום ראוי לשוב ולהדגיש: אף אילו מצאנו עדויות על נוכחות קבלית ממשית בסביבתו של רי"ס, הללו לא היו יותר מראיות נסיבתיות, ולא היה בהן כדי להכריע את הראיות הישירות על עמדתו של רי"ס עצמו.⁹¹

המצוות, וקובע כי גם אם ישנם 'יחידים סגולה וקדושים שנגלה להם לפעמים איזה טעם ממצוה', מכל מקום אין זה אלא מעט מזעיר, ועיקר טעמי מצוות לא נגלה לנו.

83 אור ישראל (לעיל הערה 28), כט, עמ' 78; רי"ס מגדיר שם: 'הטהרה – היא אשר יכונה החכמים בשם הכרה מדעית וחכמי המוסר בשם התפשטות הגשמיות – היינו שיהיה השכל בודד בלי הרכבתו עם יתר כחות הנפשיות אשר בהאדם'. זו דוגמה נוספת לחוסר המחויבות של רי"ס לשיטה תאולוגית כלשהי, ובכלל זה גם לא לקבלה.

84 כוונתי בעיקר לחיבוריו שהופיעו במהדורה הראשונה של ספר 'אור ישראל' (לעיל הערה 28), דהיינו ההקדמה והמבוא (שערי אור, עמ' 3-40), הנספח ההגיוגרפי (נתיבות אור, עמ' 107-125) ודברי תורתו הוא, כוכבי אור, עמ' 125-184 (מהדורה נפרדת, מורחבת, ירושלים תשל"ד).

85 כתביו של ר' נפתלי טרם כונסו למקום אחד, אך כמה מהם פורסמו, בעיקר בשנות הארבעים של המאה העשרים, בכתב העת 'תבונה' של ישיבת חברון בארץ-ישראל.

86 ברמה העובדתית מסכים לכך גם מ' פכטר. לדעתו 'פתח ר' שמחה זיסל פתח רחב בפניה של הקבלה להיכנס דרכו אל מערכת רעיונותיה של תנועת המוסר', אך 'בשיטתו שלו עצמו עדיין אין עקבות הקבלה ניכרים' (פכטר, מ', תשס"ט, עמ' 233).

87 פכטר, מ', שם, עמ' 243-245.

88 הוא היה מתלמידי הסבא מקלם, אבל פרש ממנו לדרך עצמאית והקים את ישיבת סלובודקה (1882) עוד בימי חייו של רי"ס ובברכתו.

89 כך על פי מפתח המקורות שבסוף ספרו: ר' נתן צבי פינקל, אור הצפון, ירושלים תשל"ח, חלק ג, עמ' קמז.

90 כגון ראשית חכמה, הנזכר שם, חלק א', עמ' רכה.

91 ואכן אם סבור גולדברג כי מקור של רי"ס המוקדם אינו יכול ללמד על רי"ס המאוחר (לעיל ליר הערה

6. סיכום ומסקנות

העולה מן המקובץ: יש ביריניו מקור ברור של רי"ס עצמו, ובו הוא מביע ריחוק מעולם הקבלה. עיון בכתביו מלמד שהרעיונות הקבליים, כמו גם הפילוסופיים, לא היו בעיניו אלא חומר גלם דרשני, שנועד לשרת את המוטיבים העיקריים שלו – טבע האדם ודרכי תקנתו. יש ביריניו שורה של עדויות על רי"ס, ונוכל לקבוע באופן כמעט גורף כי אלה המייחסות לו ריחוק מן הקבלה ומלימודה הן עדויות ראייה ושמיעה ישירות, בעוד אלה המייחסות לו עיסוק פעיל בקבלה – כמעט כולן בנויות על השערות וחזקות, המוסברות בהסתרה ובהצנעה. אשר לסביבתו – מצאנו שרבו, ר' זונדל, עסק בקבלה, אך כבר אצלו ניכרת הסתת הדגש אל ענייני היראה והמוסר; בנו ואחינו נטו אל הקבלה אך כנראה לא שאבו נטייה זו מרי"ס; ואילו תלמידיו התרחקו מעולם הנסתר וכמעט שלא נזקקו לו.

אחר הדברים הללו נראה שאפשר לסכם ולהכריע את המחלוקת הפרשנית: רי"ס לא למד קבלה באורה שיטתי ולא ראה ערך של ממש בלימוד כזה; כפי שהעיר אטקס, "ייתכן כי ... אמנם "הציץ" בספרי קבלה, אלא שלא ייחס לעיסוק זה משקל חשוב".⁹² ככלל, רי"ס לא היה מעוניין במטפיזיקה, וכל עיונו ממוקד באדם. הקבלה, הספוגה מכף רגלה ועד קדקודה בתמונת עולם מטפיזית, לא יכלה לשמש לו מקור השראה של ממש, זולת במקום שבו פנתה מהדיונים המטפיזיים לדיונים על האדם ועל תקנתו, וגם ממקורות אלה לקח רי"ס רעיונות שאינם קבליים במובהק. כאמור, הרעיונות הקבליים לא שימשו לו אלא מקור לשקלא וטריא דרשני, והשאלות התאולוגיות הגדולות שבהן עוסקת הקבלה לא הטרירו אותו אלא במידה שיכלו לסייע לו בעיון המוסרי – זולת כמה עקרונות יסוד בסיסיים ביותר שאימץ ממנה בנוסח מופשט. העדות שלו עצמו על יחסו לעיסוק בקבלה – 'איננו שייך לי, כי אינני עוסק בזה ולא ידעתי בכלל אם העת נכון לזה' – היתה ונשארה הסיכום המוצלח ביותר של יחסו לנושא. ואכן רי"ס גם לא התנגד לתמונת העולם המטפיזית של הקבלה; הוא פשוט גילה כלפיה 'אדישות תאוסופית'.

כעת נוכל לשוב ולשרטט את המגמה ההדרגתית המסתמנת בעולמה הרוחני של יהדות ליטא: הגר"א היה מקובל מסורתי, שעסק בפרטים ה'טכניים' של תמונת העולם הקבלית, על עולמותיה, פרצופיה וספירותיה, וכך היו גם כמה מתלמידיו הבולטים. אצל תלמידו ר' חיים מוולוז'ין כבר ניכרת התעסקות בשאלות כלליות יותר של תמונת העולם הקבלית, עם פחות ירידה לפרטים. יתר על כן, הגותו הקבלית של ר' חיים נועדה במידה רבה לשמש מסד לאידאל לימוד התורה בנוסח וולוז'ין, שהדגיש את העיון בש"ס ובפוסקים דווקא. ר' זונדל מסלנט ממשיך בעיסוק בקבלה, וגם הוא התעניין ככל הנראה בעיקר ביסודות הכלליים של תמונת העולם הקבלית ופחות בפרטיה, אך אצלו כבר ניכרת מגמה נוספת: לימוד מקורות הקבלה משולב עם לימוד מקורות אחרים, מקצתם פילוסופיים ואחד מהם אף משכילי ('חשבון הנפש'), וכולם כאחד מגויסים לטובת הערך המרכזי של תיקון המידות ורכישת ה'יראה'. קו זה מקצין עוד יותר אצל תלמידו, רי"ס, שכבר מבטא ריחוק מופגן מן העיסוק בקבלה ומפתח את העמדה הנזכרת של 'אדישות תאוסופית'. כאמור, קו זה הוסיף והאריך ימים במידה רבה גם אצל תלמידיו, מנהיגי הדור השני של תנועת המוסר.

הקבלה מצאה לה לבסוף קן בתנועת המוסר, אך הדבר אירע רק שניים ושלושה דורות לאחר

18) – קל וחומר שמקורות דבר תלמידיו ומקורביו, ועוד יותר מזה מקורות המדברים בלשון 'שמא' ומתבססים על הסתרות והצנעות למיניהן, אינם יכולים ללמד על מייסד תנועת המוסר עצמו.

92 אטקס, תשמ"ד, עמ' 104, הערה 10.

רי"ס, ובאופן מרוכז למדי. הנציג המתון של מגמה זו היה ר' ירוחם לכווביץ' ממיר. כבר רמזתי לעיל שר' ירוחם נטה לשלב מושגים קבליים בשיחותיו, אך בדרך כלל אין הם אלא בגדר עיטורים דרשניים גרידא, ולא אחת הוא מפשיט מהם את מטענם המיסטי או התאוסופי.⁹³ ההוגה הבולט ביותר באימוץ רעיונות הקבלה אל תוך עולם המוסר היה ר' יוסף לייב בלוך. ב'שיעורי הדעת' שלו (כך נקראו שיחות המוסר שנתן בישיבת טלז) תופסים העיונים התאוסופיים מקום נכבד עד כדי כך שבאחדים מהם נדמה כי ערכי המוסר נדחקים אל השוליים. לא פחות מכך בולטת השפעת הקבלה אצל נינו של רי"ס, ר' אליהו אליעזר דסלר, המשגיח מפוניבז'. גם אצל שני ההוגים האחרונים הדגש הוא על עקרונות תמונת העולם הקבלית ולא על פרטיה ה'טכניים'. כמו כן, אצל שניהם ניכר כי השפעת הקבלה עברה אליהם דרך צינורות החסידות (שרי"ס בלי ספק הסתייג ממנה),⁹⁴ ובפרט חסידות חב"ד. ואולם אפילו בשלב זה, שבו תנועת המוסר כבר בגרה והתגוונה הרבה מעבר לרעיונות מייסדה, נמצא בין מנהיגיה מי שהתנגד למגמות התאוסופיות החדשות והזכיר לשומעיו כי 'חכמת המוסר, אשר על ידה נזכה להבין ולהשכיל בהנגלה של תורה, ואשר ע"י זה נשכיל לעשות תשובה ומעשים טובים ולברר מעשינו ומדותינו ... היא חשובה יותר מכל סתרי התורה וסודות הקבלה'.⁹⁵

נוכל אפוא לשוב אל הנקודה שממנה יצאנו. לכל הפחות בראשיתה, תנועת המוסר לא היתה חלק ממסורת הקבלה אלא חלק מתהליך ירידתה של זו במאה ה'י"ט. עצם העובדה שמייסדה, שנודע כאחד ממנהיגי הרוחניים של יהדות ליטא, מגלה יחס קריר כלפי תורת הסוד היהודית – לא ללמד על עצמה יצאה אלא ללמד תופעה נרחבת הרבה יותר. יש חשיבות בעובדה שלציבור מועבר כעין מסר סמוי שמורי דרכו אינם רואים ערך בלימוד תורה זו ואינם רואים בו חלק משלמות האדם או מ'חובתו בעולמו'. ר' ישראל עצמו לא העביר מסר זה בקול צלול, ונקל לשער מדוע. 'המפנה המוסרי' שחולל ר' ישראל פנה עורף לתחום שנחשב עד לשניים-שלושה דורות לפניו ליוקרתי ונתפס כתחום המקנה לבעליו את שלמות האמונה. גם כך היה מפנה זה קשה לעיכול, וזה כנראה ההסבר לכך שכמה ממוסרי שמועותיו, ובהם אחד מבכירי תלמידיו, ניסו להשלים את החלל האינפורמטיבי באמצעות השערות ו'חזקות' על זיקתו כביכול לקבלה. לאמתו של דבר ר' ישראל לא הציע כל מערכת חשיבה חלופית בנושאי אמונה, וכפי שהערתי לעיל, מושג האמונה תפס אצלו ואצל תלמידיו, בני הדור השני, מקום קטן למדי. שובה של המטפיזיקה בדור השלישי של תנועת המוסר מלמד כי מפנה זה הושג רק בחלקו. ועם זאת, גם לאחר 'שובה של המטאפיזיקה' היא קיבלה מקום צנוע למדי בהשוואה לזה שהיה לה בעבר. גם בדורות האלה גדולי המוסר לא היו מקובלים ולא נדרשו למטפיזיקה אלא (כאמור) לצורך העמקת עיונם בשאלות מוסריות או בבחינת ציצים ופרחים לעיונים אלה. ואולם לא מן הנמנע שפתיחות יחסית זו כלפי הקבלה פתחה סדרק מסוים ללגיטימציה המחודשת שלימוד הקבלה זוכה לה בעולם החרדי של היום (שגם היא מצומצמת למדי; לימודי הקבלה אינם קרבים אל בתי המדרש של הישיבות).

מעניינת בהקשר הזה ההשוואה בין התמורות ביחסה של תנועת המוסר כלפי המטפיזיקה הקבלית ובין התמורות שהתחוללו בתרבות האירופית ביחס למטפיזיקה הפילוסופית. כבר בערוב ימיו של ר' ישראל החלה גם בפילוסופיה האירופית מגמה של הסתייגות מן המטפיזיקה,

93 גם המונח 'סוד', החביב עליו, אינו מציין תוכן קבלי אלא רק משמש ביטוי נרדף להסבר עמוק. 94 להתבטאויות ולרמזים אנטי-חסידיים המיוחסים לו: כ"ץ (לעיל הערה 54), כרך א, עמ' 308-311; קרוש ישראל (לעיל הערה 17) עמ' צו; זייטשיק (לעיל הערה 41), סעיף קצו. 95 ר' משה רוזנשטיין, אהבת מישרים, פתח תקוה תשנ"ה, פרק כד, עמ' צד.

הן מצד הזרם האנליטי, מחולל 'המפנה הלשוני', שבו הבשילה מגמה זו בעיקר במאה העשרים, בחוג הווינאי, והן בזרם האקזיסטנציאליסטי, שבו החלה נטייה לכיוון זה עוד קודם לכן, אצל קירקגור.⁹⁶ ואולם דווקא בפילוסופיה האנליטית של שלהי המאה העשרים ניכרת שיבה הדרגתית לעיסוק במטפיזיקה, בעיקר בזרם האנליטי, הן בשאלות 'מסורתיות' והן בשאלות חדשות הקשורות אליהן או נובעות מהן. למען הסר ספק אני מבקש להבהיר: אין למצוא בשום פנים ואופן קשר היסטורי כלשהו, ישיר או עקיף, בין מגמת שלילת המטפיזיקה בפילוסופיה המערבית ובין המגמה המקבילה בתנועת המוסר היהודית, ולא בין 'שובה של המטפיזיקה' שם ל'שובה של המטפיזיקה' כאן. הטעם היחיד שבעבורו אפשר לראות את ההשוואה כמעניינת הוא שיש בה אולי כדי ללמד על דינמיקה מבנית שעשויה להתקיים בזרמי מחשבה מסוימים, המבקשים תחילה 'להשתחרר' מהמטפיזיקה ומעיוניה המופשטים ('מאי נפ"מ לי על איזה רקיע יושב הקב"ה...'), אך לאחר זמן מגלים כי יש צורך – עיוני או חינוכי – לחזור אליה.

96 במאה העשרים אפשר דווקא למצוא חריג למגמה הזאת ביצירתו של היידגר, אך המטפיזיקה שביקש ליצור אינה מטפיזיקה במובן המסורתי של המילה.

ביבליוגרפיה וקיצורים

- אביב"י, תשמ"ז
 "אביב"י, בנין אריאל: מבוא דרושי האלהי ר' יצחק לוריא ... על פי כתביו ועל פי כתבי תלמידו ר' חיים ויטל, ירושלים תשמ"ז.
- אביב"י, תשנ"ג
 "אביב"י, קבלת הגר"א, ירושלים תשנ"ג.
- אביב"י, תשס"ח
 "אביב"י, קבלת האר"י, ירושלים תשס"ח.
- אבישור, תשל"ט
 "אבישור, כתובות פיניקיות והמקרא, חלק ב: מבחר כתובות פיניקיות, ירושלים תשל"ט.
- אבישור, תשמ"ט
 "אבישור, "פרי עץ הדר" (וי' כג, מ) – על "פרי" שאינו פרי ועל "הדר" שאינו אתרוג', בית מקרא, קיז (טבת-אדר תשמ"ט), עמ' 135-139.
- אבן זוהר, 1990
 I. Even Zohar, 'Polysystem Theory', *Peotics Today*, 11, 1 (1990), pp. 9-26.
- אבן שמואל, תרצ"ה-תשמ"ז
 יהודה אבן שמואל, מורה נבוכים לרבינו משה בן מימון, בהעתקת ר' שמואל אבן תיבון, הוצאה מנוקדת ומוגהה ומפורשת על-ידי יהודה אבן שמואל, א-ד, ירושלים תרצ"ה-תשמ"ז.
- אברמס, תשנ"ג
 ד' אברמס, 'ספר האורה לר' יעקב בן יעקב הכהן – מהדורה סינופטית על-פי כתבי יד שונים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת ניו יורק, תשנ"ג.
- אברמס, תשנ"ד
 ד' אברמס, 'אימתי חוברה ההקדמה לספר הזוהר? ושינויים בטפסים שונים של ההקדמה שבדפוס מנטובה', אסופות; ספר שנה למדעי היהדות ח (תשנ"ד), עמ' ריא-רכו.
- אברמס, תשנ"ו
 ד' אברמס, ר' אשר בן דוד – כל כתביו ועיונים בקבלתו, ונוסף לו פירושי מעשה בראשית של המקובלים בפרובאנס ובגירונה, לוס אנג'לס תשנ"ו.
- אברמס, 1996א
 D. Abrams, 'Critical and Post Critical Textual Scholarship of Jewish Mystical Literature', *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 1 (1996), pp. 7-71.
- אברמס, 1996ב
 D. Abrams, 'From Germany to Spain: Numerology as a Mystical Technique', *Journal of Jewish Studies*, 47 (1996), pp. 85-101.

- אברמס, תשנ"ז(א) ד' אברמס, 'כתובייד חדשים של ספר הסודות של רבי שם טוב בר שמחה והמקורות שהיו בידו', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' 49-70.
- אברמס, תשנ"ז(ב) ד' אברמס, 'פירוש האבוד לספר יצירה לר' יעקב בן יעקב הכהן', קבלה, ב (תשנ"ז), עמ' 311-342.
- אברמס, 1997 D. Abrams, *Sexual Symbolism and Merkavah Speculation in Medieval Germany*, Tübingen 1997.
- אברמס, 2003 D. Abrams, 'Knowing the Maiden Without Eyes: Reading the Sexual Reconstruction of the Jewish Mystic in a Zoharic Parable', *Da'at*, 50-52 (2003), pp. lix-lxxxiii.
- אברמס, תשס"ד ד' אברמס, 'זוהר, ספר ו"ספר הזוהר" – לתולדות ההנחות והציפיות של המקובלים והחוקרים', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 201-232.
- אברמס, תשס"ה ד' אברמס, הגוף האלוהי הנשי בקבלה: עיון בצורות של אהבה גופנית ומיניות נשית של האלוהות, ירושלים תשס"ה.
- אברמס, 2006 D. Abrams, "'A Light of Her Own" — Minor Kabbalistic Traditions on the Ontology of the Divine Feminine', *Kabbalah*, 15 (2006), pp. 7-29.
- אברמס, תשס"ח קבלת האר"י, אוסף מאמרים מאת גרשם שלום, ערך דניאל אברמס, לוס אנג'לס תשס"ח.
- אברמס, 2009 D. Abrams, 'The Invention of the Zohar as a Book: On the Assumptions and Expectations of the Kabbalists and Modern Scholars', *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 19 (2009), pp. 7-142.
- אברמס, 2010 D. Abrams, 'The Virgin Mary as the Moon that Lacks the Sun: a Zoharic Polemic against the Veneration of Mary', *Kabbalah*, 21 (2010), pp. 7-56.
- אוניאנס, 1954 R. Onians, *The Origins of European Thought*, Cambridge 1954.
- אופנהיימר, תשל"א ש' אופנהיימר, 'סמלי הים בקבלת הזוהר', הים במקרא, חיפה תשל"א.
- אורבך, תשכ"ט א"א אורבך, 'שרידי תנחומא-ילמדנו', קבץ על יד, סדרה חדשה, ה-ו (ט"ז), תשכ"ט.
- אורבך, 1982 א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, מהדורה שנייה, ירושלים 1982.
- אורון, תשמ"ט מ' אורון, 'מאמנות הדרוש של בעל הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודרו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 299-310.
- אורון, תשנ"ד מ' אורון, 'שימני כחותם על לבך, עיונים בפואטיקה של בעל הזוהר

- בפרשת "סבא דמשפטים", בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 1-24.
- מ' אורון, 'שלושה פירושים למעשה בראשית ומשמעותם בחקר ספר הזוהר', דעת, 50-52 (תשס"ג), עמ' 183-199.
- מ' אורון, 'מוטיב הינוקא ומשמעותו בספר הזוהר', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 129-164.
- מ' אורון, 'מדרש הנעלם – מוקדם ומאוחר', קבלה, כב (תשע"א), עמ' 109-147.
- ע' אטקס, רבי ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, ירושלים, תשמ"ד.
- I. Etkes, 'Rabbi Israel Salanter and His Psychology of Mussar', 1987, in: A. Green (ed.), *Jewish Spirituality – From the Sixteenth-Century Revival to the Present*, New York 1987, pp. 206-244.
- מ' אידל, 'פירוש עשר הספירות לר' יוסף הבא משושן הבירה ושרידים מכתביו', עלי ספר, ו-ז (תשל"ט), עמ' 74-84.
- מ' אידל, 'דמות האדם שמעל הספירות', דעת, 4 (תש"ם), עמ' 41-55.
- מ' אידל, 'לגלגוליה של טכניקה קדומה של חזון נבואי בימי הביניים', סיני, פו (תש"ם), עמ' א-ז.
- מ' אידל, 'המחשבה הרעה של האל', תרביץ, מט, ג-ד (תש"ם), עמ' 356-364.
- משה אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים', *AJS Review*, 5 (1980), חלק עברי, עמ' א-כ.
- מ' אידל, 'אג'ידאו דה ויטרבו וכתביו של ר' אברהם אבולעפיה', איטליה, ב 1-2 (תשמ"א), עמ' מח-נ.
- מ' אידל, 'תפיסת התורה בהיכלות ובקבלה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 23-84.
- מ' אידל, 'הספירות שמעל הספירות – לחקר מקורותיהם של ראשוני המקובלים', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 239-280.
- מ' אידל, 'הפירוש המאגי והתיאורגי של המוסיקה בטקסטים יהודיים מתקופת הרנסנס ועד החסידות', יובל, ד (תשמ"ב), עמ' לג-סב.
- מ' אידל, 'חומר קבלי מבית מדרשו של ר' יהודה החסיד', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 169-207.
- M. Idel, 'Introduction to the Bison Book Edition', in: J. Reuchlin, 1983, אידל,

- On the Art of the Kabbalah*, M. and S. Goodman (trans.), pp. v–xxix, 1983.
- אידל, תשמ"ד
מ' אידל, 'ר' יהודה חליווה וחיבורו "ספר צפנת פענח", שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 149–119.
- אידל, 1988
M. Idel, *Kabbalah – New Perspectives*, New York 1988.
- אידל, תשמ"ט
מ' אידל, 'קטע לא ידוע מן המדרש הנעלם', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 87–73.
- אידל, 1990
M. Idel, *Golem: Jewish Magical and Mystical Traditions – on the Artificial Anthropoid*, Albany 1990.
- אידל, תשנ"א
מ' אידל, מבוא, בתוך: ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה, נאום על כבוד האדם, תרגמה ג' שילוני, ירושלים תשנ"א.
- אידל, 1991
M. Idel, 'Perceptions of Kabbalah in the second half of the 18th century', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 1 (1991), pp. 55–114.
- אידל, תשנ"ב
מ' אידל, 'על תולדות מושג ה"צמצום" בקבלה ובמחקר', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 112–59.
- אידל, 1992
מ' אידל, 'דימויים ומעשים מיניים בקבלה', זמנים, 42 (1992), עמ' 39–30.
- אידל, תשנ"ג(א)
מ' אידל, 'חיבורים זנוחים של בעל "ספר כף הקטורת"', פעמים, נג (תשנ"ג), עמ' 89–75.
- אידל, תשנ"ג(ב)
מ' אידל, קבלה – היבטים חדשים, תל אביב וירושלים תשנ"ג.
- אידל, 1994
M. Idel, 'Kabbalah and Elites in Thirteenth Century Spain', *Mediterranean Historical Review*, 9 (1994), pp. 5–19.
- אידל, תשנ"ו
מ' אידל, גולם: מסורות מאגיות ומיסטיות ביהדות על יצירת אדם מלאכותי, תרגם ע' מאיר-לוי, תל אביב וירושלים תשנ"ו.
- אידל, תשנ"ח(א)
מ' אידל, 'מקומו של הסמל בהגותו של גרשם שלום', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 7243.
- אידל, תשנ"ח(ב)
מ' אידל, ר' מנחם ריקנאטי המקובל, ירושלים ותל אביב תשנ"ח.
- אידל, 1998
M. Idel, *Messianic Mystics*, New Haven and London, 1998.
- אידל, תשנ"ט
מ' אידל, 'הרעיה והפילגש', בתוך: ד' יואל, מ' ליבוביץ, י' מזור (עורכים), ברוך שעשני אשה, תל אביב תשנ"ט.
- אידל, תש"ס
מ' אידל, 'חנוך תופר מנעלים היה', קבלה, ה (תש"ס), עמ' 286–265.

- אידל, תשס"א מ' אידל, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, תרגם ע' ידין, תל אביב וירושלים תשס"א.
- אידל, תשס"ג(א) מ' אידל, 'בין הקבלה הנבואית לקבלת ר' מנחם מנדל משקלוב', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 173-184.
- אידל, תשס"ג(ב) מ' אידל, 'מ"אור גנוז" ל"אור תורה" – פרק בפנומנולוגיה של המיסטיקה היהודית', א' ציון (עורך), מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל, יא (תשס"ג), עמ' 23-62.
- אידל, תשס"ד(א) M. Idel, 'Sabbath – On Concepts of Time in Jewish Mysticism' בתוך: ' בלידשטיין (עורך), שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות, באר שבע תשס"ד, עמ' 57-93.
- אידל, תשס"ד(ב) מ' אידל, 'נשמת אלוה: על אלוהיות הנשמה אצל הרמב"ן והאסכולה שלו', בתוך: ש' ארזי, מ' פכלר וב' כהנא (עורכים), החיים כמדרש: עיונים בפסיכולוגיה יהודית לכבוד פרופ' מרדכי רוטנברג, תל אביב תשס"ד, עמ' 338-380.
- אידל, תשס"ד(ג) מ' אידל, 'פירושים לסוד העריות בראשית הקבלה', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 89-199.
- אידל, תשס"ד(ד) מ' אידל, 'לויתן ובת זוגו – ממיתוס תלמודי למיתוסים קבליים', בתוך: מ' אידל וא' גרינולד (עורכים), המיתוס ביהדות, ירושלים תשס"ד, עמ' 145-186.
- אידל, 2005א M. Idel, *Ascensions on High in Jewish Mysticism: Pillars, Lines, Ladders*, Budapest and New York 2005.
- אידל, 2005ב M. Idel, 'Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemiah ben Shlomo ha-Navi', *Jewish Quarterly Review*, 96 (2005), pp. 183-196.
- אידל, 2005ג M. Idel, *Enchanted Chains, Techniques and Rituals in Jewish Mysticism*, Los Angeles 2005.
- אידל, 2005ד M. Idel, *Kabbalah and Eros*, New Haven and London 2005.
- אידל, תשס"ו(א) מ' אידל, מקובלים של לילה, ירושלים תשס"ו.
- אידל, תשס"ו(ב) מ' אידל, 'פירושו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לפיוט "אל נא לעולם תוערץ"', מורשת ישראל, ב (תשס"ו), עמ' 5-41.
- אידל, תשס"ו(ג) מ' אידל, 'על הפירושים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא לשם מ"ב אותיות וספר החכמה המיוחס לר' אלעזר מוורמס', קבלה, יד (תשס"ו), עמ' 157-261.
- אידל, 2006 M. Idel, 'From Italy to Ashkenaz and Back: On the Circulation of Jewish Mystical Traditions', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 47-94.

- M. Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*, Jerusalem, London and New York 2007. אידל, 2007
- מ' אידל, 'בין אשכנז לקסטיליה במאה השלוש-עשרה: השבעות, רשימות ו"שערי דרשות" בחוגו של ר' נחמיה בן שלמה הנביא והשפעותיהן, תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 475-554. אידל, תשס"ח(א)
- מ' אידל, עולם המלאכים – בין התגלות להתעלות, תל אביב תשס"ח. אידל, תשס"ח(ב)
- מ' אידל, 'על הגדרות הנבואה מהרמב"ם לאברהם אבולעפיה ומעבר להם', בתוך: א' אלקיים וד' שוורץ (עורכים), הרמב"ם בנבכי הסוד – מחווה למשה חלמיש, רמת גן תשס"ט (דעת, 64-66), עמ' 1-36. אידל, תשס"ט
- מ' אידל, 'פיוט לא ידוע ליום הכיפורים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא', בתוך: י' הקר, ב"צ קידר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל המוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים 2009, עמ' 237-262. אידל, 2009א
- M. Idel, 'The Image of Man above the Sefirot — R. David ben Yehudah he-Hasid's Theosophy of Ten Supernal *Sahasot* and Its Reverberations', *Kabbalah*, 20 (2009), pp. 181-212. אידל, 2009ב
- מ' אידל, קבלה וארוס, תרגם ש' בראון, ירושלים תש"ע. אידל, תש"ע
- מ' אידל, 'ר' נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה: ממגיה יהודית, לקבלה מעשית, ולקבלה עיונית', בתוך: אברהם (רמי) ריינר ואחרים (עורכים), מחקרים לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, אלון שבות תשע"א, עמ' 46-61. אידל, תשע"א
- M. Eigen, 'On the Significance of the Face', *The Psychoanalytic Review*, 67 (1980-1981), pp. 425-439. אייגן, 1981-1980
- א' אייזנמן, מבנה ותוכן בספר נפש החיים לר' חיים מוולוז'ין, בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 185-194. אייזנמן, תשס"ג
- י' אלבוים, פתיחות והסתגרות: היצירה הרוחנית-הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, ירושלים תש"ן. אלבוים, תש"ן
- א' אלטמן, בעיות במחקר הניאור-אפלטוניות היהודית, תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 501-507. אלטמן, תשי"ח
- A. Altmann, 'Eleazar of Worms' *Chokhmat Ha-Egoz*', *JJS* XI (1960), pp. 101-113. אלטמן, 1960
- A. Altmann, 'The Delphic Maxim in Medieval Islam and Judaism', in: *Studies in Religious Philosophy and Mysticism*, London 1969, pp. 1-40. אלטמן, 1969

- אלטמן, תש"ם
א' אלטמן, 'ספר אור זרוע לר' משה די ליאון: מבוא, טקסט קריטי והערות', קבץ על יד סדרה חדשה, ט, יט (תש"ם), עמ' 219-293.
- אלטמן, תשמ"ג
א' אלטמן, 'מדרש אלגורי על פי דרך הקבלה הפנימית על בראשית כ"ד', בתוך: א' אלטמן, פנים של יהדות, תל אביב תשמ"ג, עמ' 68-75.
- אלטר, 1978
ר' אלטר, 'סצנת דפוס במקרא וחיבורה של קונוונציה', הספרות, 27 (1978), עמ' 7-14.
- אלטר, תשמ"ח
ר' אלטר, אמנות הסיפור במקרא, תל אביב תשמ"ח.
- אליאור, תשמ"ז
ר' אליאור, 'ייחודה של התופעה הדתית בספרות ההיכלות – דמות האל והרחבת גבולות ההשגה', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז) עמ' 23-64.
- אליאור, תשנ"ו
ר' אליאור, 'ר' יוסף קארו ור' ישראל בעל שם טוב – מטמורפוזה מיסטית, השראה קבלית והפנמה רוחנית', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 671-709.
- אליאור, תשס"א
ר' אליאור (עורכת), החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה, משיחיות, שבתאות ופראנקיזם – דברי הכנס הבינלאומי השביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, טז-יז (תשס"א).
- אליאור, תשס"ג
ר' אליאור, מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ג.
- אליאור, 2009
ר' אליאור, זיכרון ונשייה: סודן של מגילות מדבר יהודה, ירושלים ותל אביב 2009.
- אליאור, תש"ע
ר' אליאור, 'ש"י עגנון והמסורת המיסטית', כיוונים חדשים, 22 (תש"ע), עמ' 222-241.
- אליצור, תשס"ח
י' אליצור, "'מדה" בלשון חז"ל והמשנה האחרונה במסכת אבות', שיערי לשון, ב (תשס"ח), עמ' 19-30.
- אלקיים, 1993
א' אלקיים, 'סוד האמונה בכתבי נתן העזתי', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993.
- אלקיים, תשנ"ח
א' אלקיים, 'ארץ הצבי: קווים עיקריים לדיוקנה של ארץ ישראל בכתבי נתן העזתי', בתוך: א' רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית החדשה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 128-185.
- אמרי, 2000
E. Emery, 'Facing "O" – Wilfred Bion, Emmanuel Levinas, and the Face of the Other', *Psychoanalytical Review*, 87 (2000), pp. 799-840.
- אסולין, תשס"א
ש' אסולין, 'המרת דת והבראיזם במאה השבע עשרה באירופה: עיון

- בדמותו של יוהן קמפר מאופסלה הוא משה בן אהרון כהן מקרקוב', בתוך: אליאור, תשס"א, עמ' 423-470.
- ש' אסולין, 'הפרשנות המיסטית לשיר השירים בספר הזוהר ורקעה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- ש' אסולין, 'ההבניה הכפולה של דמות השכינה ב"מעייין עין יעקב"', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' סא-קיא.
- ש' אסולין, 'קומתה של השכינה – מקומו של הפרצוף האלוהי הנקבי – בין האדרא רבא לאדרא זוטא', בתוך: ב' הוס, ח' קרייסל, א' ארליך (עורכים), סמכות רוחנית – מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תש"ע, עמ' 103-182.
- ש' אסולין, 'הפגם ותיקונו – נידה, לבנה ושכינה: עיון מורחב בדרך עט בזוהר אחרי מות', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי ומ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 193-251.
- ש' אסולין, 'גלות השכינה בזוהר איכה – ייחודו של המיתוס ושל החיבור', בתוך: י' קפלן וי' דויטש (עורכים), כרך לציון עשרים שנה לפטירתו של א"א אורבך, ירושלים [בדפוס].
- ס' אסלנוב, [על] יהודה ליבס, "תורת היצירה של ספר יצירה" (תשס"א)', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 309-315.
- ד' אסף, נאחז בסבך – פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו.
- ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך, ירושלים תרפ"ה.
- א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה על פי האגדה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 137-153, 257-287.
- אפטורמן, אדם, תשס"ד אדם אפטורמן, כוונת המברך למקום המעשה: עיונים בפירוש קבלי לתפילות מהמאה הי"ג, לוס אנג'לס תשס"ד.
- אפטורמן, אדם, תשס"ח אדם אפטורמן, 'התקשרות אינטימית על אלוהים – מושג הדבקות בראשית הקבלה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.
- אפטורמן, אלן, 1992. Afterman, Allen, *Kabbalah and Consciousness*, New York 1992.
- אפשטיין, תרצ"ד י"נ אפשטיין, 'תפסיר אלפאט' מי שאחזו לרב שרירא, גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 1-12, 192 (=מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ערך ע"צ מלמד, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 591-603).
- ארזי, 1979 A. Arazi, 'La poésie d'amour dans le Dīwān de Khālid b. Yazīd al-Kātib', *RSO*, LIII (1979), pp. 235-268.

- A. Arazi, *Amour divin et amour profane dans l'Islam médiéval à travers le Dīwān de Khālid Al-Kātib*, Paris 1990. ארזי, 1990
- A. Arazi & S. Masalha (eds.), *Six Early Arab Poets. New Edition and Concordance* (Based on W. Ahlwardt's *The Divans of the Six Ancient Arabic Poets*), Jerusalem 1990. ארזי ומסלחה, 1990
- R. Arnaldez, 'Mā Ba'd al-Ṭabī'a', *The Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., vol. 5, Leiden 1986, pp. 841–844. ארנלדז, 1986
- א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, הקדים מבוא מ' אידל, ירושלים תשמ"ח [תשט"ז]. אשכולי, תשמ"ח
- M. Bal, *Lethal Love: Feminist Literary Readings of Biblical Love Stories*, Bloomington 1987. באל, 1987
- ט' בארי, 'שני שירים חדשים לר' יצחק אשכנזי (האר"י) ובחינת מכלול השירים המיוחסים לו', פעמים, 128 (תשע"א), עמ' 9–34. בארי, תשע"א
- J. M. G. Barclay, *Flavius Josephus. Translation and Commentary. Against Apion*, Leiden 2007. בארקלי, נגד אפיון
- G. Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, Cambridge 2008. בוהק, 2008
- G. Busi, 'Francesco Zorzi — a Methodical Dreamer', in: J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and their Christian Interpreters*, Cambridge, MA 1997, pp. 97–126. בוזי, 1997
- W. J. Bouwsma, *The Career and Thought of Guillaume Postel (1510–1581)*, Cambridge, MA 1957. בוזמה, 1957
- D. Boyarin, 'The Eye in the Torah: Ocular Desire in Midrashic Hermeneutic', *Critical Inquiry*, 16, 3 (1990), pp. 532–550. בויארין, 1990
- G. R. Boys-Stones, *Post-Hellenistic Philosophy: A Study of its Development from the Stoics to Origen*, Oxford 2001. בויס-סטונס, 2001
- C. Bochinger, 'Die Dialoge Zwischen Reisenden Studiosi und Juden in Religionswissenschaftlicher Perspektive', *Kwartalnik Historii Żydów [Jewish History Quarterly]*, 4 (2006), pp. 509–520. בוכינגר, 2006
- M. Bonazzi, 'Eudorus of Alexandria and Early Imperial Platonism', in: R. W. Sharples & R. Sorabji (eds.), *Greek and Roman Philosophy 100BC–200AD*, Institute of Classical Studies, London 2007, pp. 365–377. בונצ'י, 2007
- M. Bonazzi, 'Towards Transcendence — Philo and the Revival of Platonism in the Early Imperial Age', in: F. Allesse (ed.), *Philo of Alexandria and Post-Aristotelian Philosophy*, Brill 2008, pp. 233–251. בונצ'י, 2008

- C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, Chiefly Graeco-Egyptian*, Humanistic Series, Vol. 49, Ann Arbor and London 1950. **בונר, 1950**
- F. Buffière, *Les Mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris 1956. **בופייר, 1956**
- P. Borgen, *Philo of Alexandria – An Exegete For His Time*, Leiden 1997. **בורגן, 1997**
- G. Bataille, *Death and Sensuality – A Study of Eroticism and Taboo*, New York 1962. **בטאיי, 1962**
- D. Biale, *Gershom Scholem: Kabbalah and Counter-History*, Cambridge, MA 1979. **ביאל, 1979**
- מ' ביבר, 'רזא דעינא: פרקים בהבנת רזי העין בזהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ו. **ביבר, תשס"ו**
- J. H. R. Biesenthal, 'Heinrich Christian Immanuel Frommann. Geschichte eines Proselyten', *Saat auf Hoffnung*, 6 (1869), pp. 217–242. **ביזנטל, 1869**
- J. H. R. Biesenthal, 'Dr. Heinrich Christian Immanuel Frommann', in: C. Axenfeld (ed.), *Leben von den Todten. Eine Sammlung von Lebensbildern gläubiger Christen aus dem Volcke Israel*, Barmen 1874, pp. 1–31. **ביזנטל, 1874**
- A. F. L. Beeston (ed., tr., comm.) *The Epistles of the Singing Girls of Jāhiz*, 1980. **ביסטון, 1980**
- H. H. Biesterfeldt, D. Gutas, 'The Malady of Love', *JAOS*, CIV (1984), pp. 21–55. **ביסטרפלד וגוטאס, 1984**
- W. Bacher, *Die Aggada der palästinischen Amoräer*, vol. 1, Strassburg 1892. **בכר, 1892**
- R. Blachère, 'Les principaux thèmes de la poésie érotique au siècle des Umayyades de Damas', *Annales de l'Institut d'études orientales*, v. 1939–1941 (1941), pp. 82–128. **בלאשר, 1941**
- R. Bloch *et al.*, 'Les Fragments d'Artapan', in: P. Borgeaud, T. Römer & Y. Volokhine (eds.), *Interprétations de Moïse: Egypte, Judée, Grèce et Rome*, Leiden 2009. **בלוך ואחרים, 2009**
- R. Blondell, *The Play of Character in Plato's Dialogues*, Cambridge 2002. **בלונדל, 2002**
- S. Blickstein, 'Between Philosophy and Mysticism: A Study of the Philosophic-Qabbalistic Writings of Joseph Giqatila (1248–

c.1322)', Ph.D. Dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 1983.

W. Beltz, (ed.), *Übersetzungen und Übersetzer im Verlag J. H. Callenberg*, Internationales Kolloquium in Halle (Saale), 22–24 Mai 1995.

בלץ, 1995

י' בן הראש, 'סבא וינוקא: "תרין דאינון חדא" – אלגוריה סמל ומיתוס בספרות הזוהרית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א.

בן הראש, תשע"א

ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרכים א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.

בן-חיים, תשל"ז

מ' בניהו, חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט.

בניהו, תשי"ט

מ' בניהו, 'פיוטים ותעודות על השבתאות בכתב יד מפרס', ספונות, ג-ד (תש"ך), עמ' ט-לח.

בניהו, תש"ך

מ' בניהו, 'חידושה של הסמיכה בצפת', בתוך: ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 248-267.

בניהו, תשכ"א

מ' בניהו, 'הנהגות מקובלי צפת במירון', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' יא-מ.

בניהו, תשכ"ב

מ' בניהו, 'ר' שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסתאן', בתוך: מ' בניהו (עורך), ספר זכרון ליצחק בן-צבי, כרך ב', ירושלים תשכ"ה, עמ' כא-קכה.

בניהו, תשכ"ה

מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז.

בניהו, תשכ"ז

מ' בניהו, 'שבועת רמח"ל לחדול מלחבר ספרים על פי "מגיד", מהותה ותוצאותיה', ציון, מב (תשל"ז), עמ' 24-48.

בניהו, תשל"ז

מ' בניהו, 'פיוט תפילה ווידיי מכבשונו של רמח"ל', סיני, פב (תשרי-חשון תשל"ח), עמ' מא-סג.

בניהו, תשל"ח(א)

מ' בניהו, ר' אברהם אבן מוסא ובנו, מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' ט-קלג.

בניהו, תשל"ח(ב)

מ' בניהו, כתבי הקבלה של רמח"ל, ירושלים תשל"ט, עמ' 214-215.

בניהו, תשל"ט

מ' בניהו, 'ויכוח הקבלה עם ההלכה', דעת, 5 (תש"ם), עמ' 63-115.

בניהו, תש"ם

מ' בניהו, 'רבי עזרא מפאנו, חכם מקובל ומנהיג', בתוך: הרב שאול ישראל, הרב נחום לאם ויצחק רפאל (עורכים), ספר היובל ליוסף דב סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, כרך ב', עמ' תשפו-תתנו.

בניהו, תשמ"ד

מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א.

בניהו, תשנ"א

מ' בניהו, 'ספר מפתח הזוהר למהדרותיו', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' לז-מז.

בניהו, תשנ"ז

א' בן יעקב, קהילות יהודי כורדיסתאן, ירושלים תשכ"א.

בן יעקב, תשכ"א

- בן יעקב ואחרים, תש"ל
א' בן יעקב, ד' צמח, י' טובי ומ' בניהו, שירה ופיוט של יהודי בבל בדורות האחרונים, ירושלים תש"ל.
- בנמלך, תשס"ז
מ' בנמלך, 'שלמה מלכו – חייו ורישומם בהיסטוריה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- בן-שלמה, תשכ"ה
י' בן-שלמה, תורת האלוהות של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשכ"ה.
- בן-שמאי, תשל"ח
ח' בן-שמאי, 'שיטות המחשבה הדתית של אבו יוסף יעקוב אלקרקסאני ויפת בן עלי, א'-ב', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.
- בן-שמאי, 1982
H. Ben-Shammai, 'Hebrew in Arabic Characters: Qirqisani's View', *Studies in Judaica, Karaitica and Islamica Presented to L. Nemoy*, Bar Ilan University, Ramat Gan 1982, pp. 115–126.
- בן-שמאי, תשמ"ו-תשמ"ז
ח' בן-שמאי, 'מציאה אחת שהיא שתיים: פירוש האזינו לרב שמואל בן חפני ופירוש ויושע לרב סעדיה גאון בכתב יד נשכח', קרית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 313–332.
- בן-שמאי, תש"ן
ח' בן-שמאי, 'חוג לעיון פילוסופי במקרא במוצל במאה העשירית – תעודה להיסטוריה החברתית-תרבותית של קהילה יהודית בארצות האסלאם', פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 21–31.
- בן-שמאי, תשנ"א
ח' בן-שמאי, 'הקדמת ר' סעדיה גאון לישעיה – מבוא לספרי הנביאים', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 371–404.
- בן-שמאי, 1996
ח' בן-שמאי, 'עשרת עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון', דעת, 37 (1996), עמ' 11–26.
- בן-שמאי, 2003א
H. Ben-Shammai, 'The Tension between Literal Interpretation and Exegetical Freedom – Comparative Observations on Saadia's Method', in: Jane D. McAuliffe et al. (eds.), *With Reverence for the Word: Medieval Scriptural Exegesis in Judaism, Christianity, and Islam*, Oxford 2003, pp. 33–50.
- בן-שמאי, 2003ב
H. Ben-Shammai, 'Major Trends in Karaite Philosophy and Polemics (10–11th Centuries)', in: M. Polliack (ed.), *Karaite Judaism: A Guide To its History And Literary Sources*, Leiden and Boston 2003, pp. 339–362.
- בן-שמאי, 2005
H. Ben-Shammai, 'Parable and Simile in the Qur'ān and Early Tafsīr: Polemic, Exegetical and Theological Aspects', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 30 (2005), pp. 154–169.
- בן-שמאי, תש"ע
ח' בן-שמאי, 'על "מִדּוֹן"', עורך ספרי המקרא, בפרשנות המקרא

הערבית-היהודית, ב"ז קדר, י' הקר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 73-110.

H. Ben-Shammai, 'A Jewish Wool Merchant in 10th Century Mosul Defends the Resort to the "Sages of the Nations" — An Early Encounter between Jewish Bible Exegesis and Greco-Arab Philosophy', J.L. Kraemer and M.G. Wechsler (eds.), *Pesher Nahum – Texts and Studies in Jewish History and Literature from Antiquity through the Middle Ages Presented to Norman (Nahum) Golb (Studies in Ancient Oriental Civilization, 66)*, Chicago 2012, pp. 11–31.

בן-שמאי, 2012

ח' בן שמאי וא' ריינר (עורכים), מנגד תראה, אסופה ממאמרי א"ר מלאכי בענייני ארץ-ישראל, ירושלים תשס"א.

בן-שמאי וריינר, תשס"א

מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם – קירואן: 800-1057, ירושלים תשנ"ו.

בן-ששון, תשנ"ו

ש' בעלקין, 'המדרש הנעלם ומקורותיו במדרשים האלכסנדרוניים הקדומים', סורא, ספר שנה ישראלי אמריקאי למחקר ולעיון בבעיות ישראל והעולם בעבר ובהווה, ג (תשי"ח), עמ' 25-92.

בעלקין, תשי"ח

י' בער, 'הרקע ההיסטורי של ה"רעיא מהימנא"', ציון, ה (ת"ש), עמ' 44-1.

בער, ת"ש

י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט.

בער, תשי"ט

י' בער, 'עבודת הקרבנות בימי בית שני', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 153-95.

בער, תשל"ה

י' בער, 'טודרוס בן יהודה הלוי וזמנו', בתוך: מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, כרך ב, ירושלים תשמ"ו.

בער, תשמ"ו

ב' בראון, 'שובה של האמונה התמימה – תפיסת האמונה החרדית וצמיחתה במאה ה-19, בתוך: מ' הלברטל, ד' קורצווייל וא' שגיא (עורכים), על האמונה – עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, ירושלים תשס"ה, עמ' 403-443.

בראון, תשס"ה

ב' בראון, 'פורמליזם וערכים – שלושה דגמים', בתוך: א' רביצקי וא' רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים תשס"ח, עמ' 233-257.

בראון, תשס"ח

ב' בראון, 'אהבה, שמחה, תמימות ומסורתנות – קווים לשיטת המוסר של ר' משה רוזנשטיין מלומז'ה', בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש, ירושלים תשס"ט, עמ' 251-279.

בראון, תשס"ט

מ' בר-אילן, 'תקנת ר' אבהו בקיסרי', סיני, צו (תשמ"ה), עמ' נז-סו.

בר-אילן, תשמ"ה

- J.-P. Brach, 'La Kabbale chrétienne', *Dictionnaire critique de l'Ésotérisme*, Paris 1998. בראק, 1998
- G. Postel, *Des Admirables Secrets des Nombres Platoniciens*, éd, trad., introduction et notes par J.-P. Brach, Paris 2001. בראק, 2001
- J.-P. Brach, 'Outlines and Motivations of Guillaume Postel's Interest in the Hebrew Language', in: P. Schäfer & I. Wandrey, (eds.), *Reuchlin und seine Erben*, Ostfildern 2005, pp. 53–60. בראק, 2005
- מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה [על-פי כתב יד פאריס 328–329], עדה ולשון, ו (תש"ם).
- מ' בר-אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה, ירושלים תשנ"ט.
- מ' בר-אשר, 'על כמה כתיבים במגילות קומראן ופשרם', מגילות, ג (תשס"ה), עמ' 166–176.
- מ' בר-אשר, 'בינוני סביל של בניין קל בגורת ע"ע במקרא', בתוך: מ' בר-אשר, נ' ואזנה, ע' טוב, ד' רום-שילוני (עורכים), שי לשרה יפת – מחקרים במקרא בפרשנותו ובלשונו, ירושלים תשס"ח, עמ' 251–262.
- מ' בר-אשר, מחקרים בלשון חכמים, כרכים א-ב, ירושלים תשס"ט.
- מ' בר-אשר, לשונות מסורות ומנהגות, ירושלים תש"ע.
- ד' ברגמן, אשא את לבי, שירים מאת ר' משה זכות, ירושלים תשס"ט.
- D. Bregman, 'Moses Zacuto Poet of Kabbalah', in: I. Zinguer, A. Melamed & Z. Shalev (eds.), *Hebraic Aspects of the Renaissance*, (Brill's series in Jewish studies, 45) Leiden and Boston 2011, pp. 170–181. ברגמן, 2011
- R. Brody, *The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture*, New Haven 1998. ברודי, 1998
- K. Berthelot, 'Philon d'Alexandrie, lecteur d'Homère: quelques éléments de réflexion', in: A. Balansard, G. Dorival & M. Loubet (eds.), *Prolongements et renouvellements de la tradition classique*, Aix-en-Provence 2010, pp. 93–100. ברטלו, 2010
- A. Brill, 'The Mystical Path of the Vilna Gaon', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 3 (1993), pp. 131–151. בריל, 1993
- H. S. J. Bernard-Maitre, 'Le Passage de Guillaume Postel chez les premiers Jésuites de Rome', in: P. E. A. Le Gentil (ed.), *Mélanges d'histoire littéraire de la Renaissance offerts à Henri Chamard*, Paris 1951, pp. 227–243. ברנר-מטרה, 1951

- H. S. J. Bernard-Maitre, 'Aux origines françaises de la compagnie de Jésus: L'Apologie de Guillaume Postel à la fin de l'Anée 1552', *Recherches des Sciences Religieuses*, 38, 3–4 (1952), pp. 211–233. ברנר-מטרה, 1952
- ג' ברעלי, 'כריכת הגילוי והכיסוי בלשון ובאהבה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, טו (תשנ"ה), עמ' 137–160. ברעלי, תשנ"ה
- מ' ברקוביץ (עורך), כתבי אהרן שמואל ליברמאן, כרך א, תל אביב תרפ"ח. ברקוביץ, תרפ"ח
- J. M. G. Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora*, Berkeley 1996. ברקליי, 1996
- ד' בת-דוד גמליאלי, פסיכואנליזה וקבלה – לתהליכי זיווג הזכרי והנקבי בקבלת האר"י, לוס אנג'לס תשס"ו. בת-דוד גמליאלי, תשס"ו
- י' גארב, 'סודות האמונה בספר הזוהר', בתוך: מ' הלברטל, ד' קורצויל, א' שגיא (עורכים), על האמונה, ירושלים תשס"ה, עמ' 294–311. גארב, תשס"ה(א)
- י' גארב, הופעותיו של הכוח במיסטיקה היהודית מספרות חז"ל עד קבלת צפת, ירושלים תשס"ה. גארב, תשס"ה(ב)
- F. Gabrieli, 'Ġamīl al-'Udhrī. Studio critico e raccolta dei frammenti', *RSO*, XVII (1938), pp. 40–71; pp. 135–172. גבריאלי, 1938
- D. Gutas, 'Plato's *Symposion* in the Arabic Tradition', *Oriens*, XXXI (1988), pp. 36–60. גוטאס, 1990
- א' גוטליב, הקבלה בכתבי ר' בחיי בן אשר, ירושלים תש"ל. גוטליב, תש"ל
- א' גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, ערך י' הקר, תל אביב תשל"ו. גוטליב, תשל"ו(א)
- א' גוטליב, 'מאמרי ה"מתנתיף" וה"תוספתא" שבזוהר', בתוך: גוטליב, תשל"ו(א), עמ' 163–214. גוטליב, תשל"ו(ב)
- א' גוטליב (מהדיר), הכתבים העבריים של בעל תקוני זהר ורעיא מהימנא, ערך והקדים מבוא מ' אידל, ירושלים תשס"ג. גוטליב, תשס"ג
- ש"ד גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חי הרוח – מבחר מחקרים, ירושלים תשמ"ג. גויטיין, תשמ"ג
- H. Goldberg, *Israel Salanter – Text, Structure, Idea*, New York 1982. גולדברג, 1982
- S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue*, Cambridge 2008. גולדהיל, 2008
- M. Goldish, *The Sabbatean Prophets*, Cambridge and London 2004. גולדיש, 2004
- ע' גולדרייך, 'ספר הגבול לר' דוד בן יהודה החסיד – דרכי עיבוד גולדרייך, תשל"ב

- של טכסט זוהרי אחרי הופעת הזוהר, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ב.
- גולדרייך, תשס"ד ע' גולדרייך, "יונה לא מצאה מנוח" – הקוטב הפסימי בתפיסת השבת של בעל תיקוני הזוהר, בתוך: י' בלידשטיין (עורך), שבת – רעיון, היסטוריה, מציאות, באר שבע תשס"ד, 41-68.
- ג'ורדון, 1997 M. D. Jordon, *The Invention of Sodomy in Christian Theology*, Chicago 1997.
- ג'ייקובסון, 2003 E. Jacobson, *Metaphysics of the Profane: The Political Theology of Walter Benjamin and Gershom Scholem*, New York 2003.
- גיליגן, 1995 ק' גיליגן, בקול שונה – התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה, תרגמה מאנגלית נ' בן-חיים, תל אביב 1995.
- גילר, 2001 P. Giller, *Reading the Zohar, The Sacred Text of the Kabbalah*, Oxford 2001, pp. 35-68.
- גינצבורג, ש', תרצ"ו ש' גינצבורג, ר' משה לוצאטו ובני-דורו, אסף אגרות ותעודות, תל אביב תרצ"ו.
- גינצבורג, א"א, תשמ"ט א"א גינצבורג, 'טקסי ההבדלה בקבלה הזוהרית', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 200-212.
- גליס, תשכ"ז י' גליס, שבעים שנה בירושלים, ירושלים תשכ"ז.
- גרא, 2003 D. L. Gera, *Ancient Greek Ideas on Speech, Language, and Civilization*, New York 2003.
- גרוס, 1974 ב' גרוס, נצח ישראל: השקפתו המשיחית של המהר"ל מפראג על הגלות והגאולה, תל אביב 1974.
- גרוסמן, תשל"ה א' גרוסמן, 'הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה', ציון, מ (תשל"ה), עמ' 154-185.
- גרוסמן, תשמ"ט א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט.
- גרוסמן, תשנ"ה א' גרוסמן, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירוש הפיוטים של ר' יוסף קרא', בתוך: ש' אליצור, מ"ד הר, א' שנאן, ג' שקד (עורכים), כנסת עזרא, ספרות וחיים בבית הכנסת, אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 293-308.
- גרוסמן, תשס"א(א) א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א.
- גרוסמן, תשס"א(ב) א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א.
- גרטנר, תש"ן י' גרטנר, 'סעודה שלישית – היבטים הלכתיים והיסטוריים', סידרא, ו (תש"ן), עמ' 5-24.

- גריין, תשמ"ז
א"א גריין (מהדיר), 'פירוש שיר השירים לר' יצחק ן' סהולה', בתוך:
ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני
לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו
(תשמ"ז), עמ' 393-491.
- גריין, 1997
A. Green, *Keter – The Crown of God in Early Jewish Mysticism*,
Princeton 1997.
- גרינולד, תשמ"א
א' גרינולד, 'שירת המלאכים, ה"קדושה" ובעיית חיבורה של ספרות
ההיכלות', פרקים בתולדות ירושלים בימי הבית השני, ירושלים
(תשמ"א), עמ' 459-481.
- גרינולד, תשמ"ט
א' גרינולד, 'המציאות המדרשית – מדרשות חז"ל לדרשות המקובלים',
בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי
לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח
(תשמ"ט), עמ' 255-298.
- גרינולד, 1971
I. Grünwald, 'A Preliminary Critical Edition of *Sefer Yezira*',
Israel Oriental Studies, 1 (1971), pp. 132-177.
- גריס, תשל"ט
ז' גריס, 'מדרש זוהרי', בתוך: שרמות, במה לתנועה הקיבוצית, ע
(תשל"ט), עמ' 93-94.
- גריס, תש"ן
ז' גריס, ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידי ר' ישראל
בעל שם-טוב, ירושלים תש"ן.
- גריס, תשנ"ד
ז' גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה', מחניים, 6
(תשנ"ד), עמ' 204-211.
- גריין, תרנ"ז
צ' גריין, דברי ימי ישראל, ורשה תרנ"ז.
- דאהל וסגל, 1978
N. A. Dahl & A. F. Segal, 'Philo and the Rabbis on the Names of
God', *Journal for the Study of Judaism*, 9 (1978), pp. 1-28.
- דאודי, 2006
D. Dowdey, *Jewish-Christian Relations in Eighteenth-Century
Germany – Textual Studies on German Archival Holdings*,
1729-1742, Lewiston 2006.
- דברי כנס אבראנש, 1985
*Guillaume Postel, 1581-1981 – Actes du colloque
international d'Avranches*, Paris 1985.
- דגלס, 2004
מ' דגלס, טוהר וסכנה – ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תרגמה
מאנגלית י' סלע, תל אביב 2004.
- דה חויה, 1904
M. J. de Goeje, *Ibn Qotaiba, Liber poësis et poëtarum*, Leiden
1904.
- דה סמט, 2001
D. De Smet, 'Review of Wilferd Madelung & Paul E. Walker,
The Advent of the Fatimids. A Contemporary Shi'ite Witness. An

- Edition and English Translation of Ibn al-Haytham's Kitāb al-Munā'arāt', *Bibliotheca Orientalis*, 58 (2001), coll. 263–265.
- I. Dehgan, 'Jāmi's Salāmān and Absāl', *JNES*, XXX, 1 (1971), pp. 118–126. דהגאן, 1971
- י' דובראו, 'ייצוגים מילוליים מול ייצוגים חזותיים – הפיוט "אתי מלבנון כלה" והאילוסטרציות במחזור וורמס ובמחזורים אשכנזיים בני התקופה', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח. דובראו, תשס"ח
- י' דובראו, 'מוטיב איקונוגרפי של רעים אהובים במחזורים אשכנזיים – מבעד לדרכי הפרשנות של תורת הסוד באשכנז בימי הביניים', קבלה, כד (תשע"א), עמ' 209–239. דובראו, תשע"א
- י' דוד, "'ידיעת דבר האל" – טעות, היקש, זיכרון ומסירה בספרות הגאונים וחכמי ספרד הראשונים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2005. דוד, י', 2005
- א' דוד, 'הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 287–297. דוד, א', תשנ"ב
- I. Davidson, *Parody in Jewish Literature*, New York 1907, p. 219. דוידסון, 1907
- N. Deustch, 'Dangerous Ascents: Rabbi Akiba's Water Warning and Late Antique Cosmological Traditions', *Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 8, 1 (1998), pp. 1–12. דויטש, 1998
- M. J. Dols, *Majnūn: The Madman in Medieval Islamic Society*, D. E. Immisch (ed.), Oxford 1992. דולס, 1992
- H. Dörrie, *Die geschichtlichen Wurzeln des Platonismus*, Stuttgart 1987. דורי, 1987
- J. Dillon, *The Middle Platonists*, London 1977. דילון, 1977
- H. Diels & W. Schubart, *Anonymer Kommentar zu Platons Theaetet*, Berlin 1905. דילס ושוברארט, 1905
- W. Dindorf, *Scholia Graeca in Homeri Odysseam*, 2 vols., Oxford 1855. דינדורף, 1855
- E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship*, Oxford 2007. דיקי, 2007
- י' דן, 'גורלה ההיסטורי של תורת הסוד של חסידי אשכנז', בתוך: א"א אורבך, חיים וירשובסקי, ר' י"צ ורבובסקי (עורכים), מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח. דן, תשכ"ח(א)
- י' דן, תורת הסוד של חסידי אשכנז, מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ח. דן, תשכ"ח(ב)

- דן, 1975 י' דן, עיונים בספרות של חסידי אשכנז, רמת גן 1975.
- דן, תשל"ח י' דן, 'לתולדות הטקסט של חכמת האגוד', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 53-49.
- דן, תשמ"א י' דן, 'פירושי "האדרת והאמונה" של חסידי אשכנז', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 404-396.
- דן, תשמ"ד י' דן, חוגי המקובלים הראשונים, ירושלים תשמ"ד.
- דן, תשמ"ז י' דן, 'פתח היכל שישי', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 197-220.
- דן, 1997 J. Dan, 'The Kabbalah of Johannes Reuchlin and its Historical Significance', in: J. Dan (ed.), *The Christian Kabbalah: Jewish Mystical Books and their Christian Interpreters*, Cambridge, MA 1997, pp. 55-96.
- דן, תשס"ה י' דן, 'גרשם שלום ולימודי הקבלה באוניברסיטה העברית', ח' לבסקי (עורך), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים – התבססות וצמיחה, ירושלים תשס"ה, עמ' 199-218.
- דן, 2005 J. Dan, 'Jewish Influences III: "Christian Kabbalah in the Renaissance"', in: W. Hanegraaff (ed.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden-Boston, 2005, pp. 638-642.
- דנלופ, 1979 D. M. Dunlop, *The Muntakhab Siwān al-Hikmah by al-Sijistani*, Paris 1979.
- דרוגה, 1989 A. J. Droge, *Homer or Moses? Early Christian Interpretations of the History of Culture*, Tübingen 1989.
- דרמברג ורואל, 1879 Ch. Deremberg & Ch. É. Ruelle, *Oeuvres de Rufus d'Ephèse*, Paris 1879.
- דרשן, תשס"ח ג' דרשן, 'כ"ד ספרים, כ"ב ספרים והקורפוס ההומרי', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 22-5.
- הג, 1986 T. Hägg, 'The Oriental Reception of Greek Novels: A Survey with some Preliminary Observations', *Symbolae Osloenses*, LXI (1986), pp. 99-131.
- הדס-לבל, 2006 מ' הדס-לבל, פילון האלכסנדרוני – בין יהדות ליוונית, תל אביב 2006.
- הולדיי, 1995 C. R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, 4 vols., Atlanta 1995.
- הולנדר, 2005 E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005.

- הוס, תשנ"ו ב' הוס, 'באור המלים הזרות שבספר הזוהר – מהדורה מדעית', קבלה, א (תשנ"ו), עמ' 167-204.
- הוס, תש"ס ב' הוס, על אדני פז, הקבלה של ר' שמעון אבן לביא, ירושלים תש"ס.
- הוס, תשס"א ב' הוס, 'הופעתו של "ספר הזוהר"', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 507-542.
- הוס, תשס"ב ב' הוס, מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר, קבלה, ז (תשס"ב), עמ' 237-256.
- הוס, תשס"ד ב' הוס, 'הקהילות הזוהריות של צפת', בתוך: ז' גריס, ח' קרייסל וב' הוס (עורכים), שפע טל – עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית מוגשים לברכה זק, באר שבע תשס"ד, עמ' 149-169.
- הוס, 2005 ב' הוס, 'עידן חדש במחקר המיסטיקה היהודית', תיאוריה וביקורת, 27 (2005), עמ' 246-253.
- הוס, 2006 B. Huss, 'The Text and Context of the 1684 Sulzbach Edition of the *Zohar*', in: C. Goodblatt & H. Kreisel (eds.), *Tradition, Heterodoxy, and Religious Culture: Judaism and Christianity in the Early Modern Period*, Beer Sheva 2006, pp. 117-138.
- הוס, תשס"ז(א) ב' הוס, 'תרגומי הזוהר', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 33-107.
- הוס, תשס"ז(ב) ב' הוס, 'המיסטיפיקציה של הקבלה והמיתוס של המיסטיקה היהודית', פעמים, 110 (תשס"ז), עמ' 9-30.
- הוס, תשס"ח ב' הוס, כזוהר הרקיע – פרקים בתולדות התקבלות הזוהר ובהבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח.
- הופמן, תשס"ה רשי"ל הופמן, 'האם נפגש בעל ה"לשם שבו ואחלמה" עם ר' ישראל סלנטר?', ישרון, טז (אלול תשס"ה), עמ' תתלה-תתמא.
- הורודצקי, תש"ד ש"א הורודצקי, החסידות ותורתה, תל אביב תש"ד.
- הורוויץ, תרמ"ב ח"מ הורוויץ, תורתן של ראשונים, פראנקפורט על נהר מיין, תרמ"ב.
- הייד, 2004 M. Heyd, 'The "Jewish Quaker": Christian Perceptions of Sabbatai Zevi as an Enthusiast', in: A. P. Coudert & J. S. Shoulson (eds.), *Hebraica Veritas? Christian Hebraists, Jews, and the Study of Judaism in Early Modern Europe*, Philadelphia 2004, pp. 234-265.
- היימן, 2004 A. P. Hayman, *Sefer Yesira – Edition, Translation and Text-Critical Commentary*, Tübingen 2004.

- H. J. Hames, *The Art of Conversion*, Leiden 2000. היימס, 2000
- H. J. Hames, *Like Angels on Jacob's Ladder: Abraham Abulafia, the Franciscans, and Joachimism*, Albany 2007. היימס, 2007
- ב"צ הכהן, אור זרוע: נסיונו של האדם לפגוש בכורא, פירוש קבלי מפורט למחזור מאת ר' דוד בן יהודה החסיד נכדו של רבי משה בן נחמן, ירושלים 2009. הכהן, 2009
- M. Halbertal, *People of the Book – Canon, Meaning, and Authority*, Cambridge, MA 1997. הלברטל, 1997
- מ' הלברטל, סתר וגילוי: הסוד וגבולותיו במסורת היהודית בימי הביניים, ירושלים תשס"א. הלברטל, תשס"א
- מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו. הלוי, תשל"ו
- ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים: הספרים, החוברות והדפים הבודדים שנדפסו באותיות עבריות בחמישים השנים הראשונות לדפוס העברי בירושלים (תר"א-תר"ן, 1841-1890), ירושלים תשל"ו.
- מ' הלנר-אשד, 'תכשיטים מיסטיים – רעיון התיקון בזוהר', ארץ אחרת, 9 (מרץ-אפריל 2002). הלנר-אשד, 2002
- מ' הלנר-אשד, ונהר יצא מעדן – על שפת החוויה המיסטית בזוהר, תל אביב, תשס"ה. הלנר-אשד, תשס"ה
- מ' הלנר-אשד, 'על עיצוב תכשיטים ביצירת ר' משה קורדובירו', ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, ב, באר שבע תשס"ו, עמ' 207-222. הלנר-אשד, תשס"ו
- מ' הלנר-אשד, 'על אהבה ויצירתיות – רסיסים מים המיתוסים של קורדובירו על השכינה', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קסא-קפח. הלנר-אשד, תשס"ט
- מ' הלנר-אשד, 'המקנא לברית ובעל השגיונות – על דמויותיהם של אליהו וחבקוק בזוהר', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי ומ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 149-192. הלנר-אשד, תשע"א
- D. J. Halperin, 'A Sexual Image in Hekhalot Rabbati and its Implications', *International Conference on the History of Jewish Mysticism*, I (1987), pp. 117-132. הלפרין, 1987
- Abraham Miguel Cardozo: Selected Writings*, Translated and Introduced by D. J. Halperin, preface by E. R. Wolfson, New York 2001, pp. 5-17. הלפרין, 2001
- י' הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה הט"ו', ספונות, ב, יז (תשמ"ג), עמ' 21-95. הקר, תשמ"ג

- Z. Harvey, 'De la notion d'intellect-intelligent-intelligible chez Maïmonide', in: J. Hamesse & O. Weijers (eds.), *Écriture et réécriture des textes philosophiques médiévaux* (hommage à C. Sirat), Turnhout 2006, pp. 253–262. הרוי, 2006
- הרכבי, תרנ"ה-תרנ"ו
א"א הרכבי, הערות ומילואים לחלק הרביעי מדברי ימי ישראל לפרופיסור גראטץ ... לפי תרגומו בעברית מאת הר"ר שמעון פנחס רבינוביץ, וארשא: תרנ"ה-תרנ"ו.
- הרכבי, תש"ל
א"א הרכבי, חדשים גם ישנים [א, ז], ירושלים תש"ל.
- הרכבי, תרמ"ז
א"א הרכבי (עורך ומהדיר), תשובות הגאונים (זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק א, מחברת 4: זכרון כמה גאונים וביחוד רב שרירא רב האי בנו והרב יצחק אלפאסי), עם מבוא והערות, ברלין תרמ"ז.
- הררי, 2001
I. Harari, "'Ye Sages, Be Cautious of Your Words" – A Talmudic Tradition of Hydrophobia', in: R. Livneh-Freudenthal & E. Reiner (eds.), *Streams into the Sea – Studies in Jewish Culture and Its Context*, Tel Aviv 2001, pp. 341–348.
- הר-שפי, תשס"ד
א' הר-שפי, סוסי אש, ירושלים תשס"ד, עמ' 358–361.
- הר-שפי, תש"ע
א' הר-שפי, "מלכין קדמאין" – מיתוס מלכי אדום בספרות האדרות הזוהרית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תש"ע.
- השל, תשי"ב
א"י השל, 'לתולדות ר' פינחס מקוריץ', בתוך: עלי עי"ן – מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תשי"ב, עמ' 213–244.
- ואזולי, 1974
C. Vasoli, *Profezia e Ragione*, Napoli 1974.
- ואזולי, 1988
C. Vasoli, 'L'"Homo novus restitutus" di Guillaume Postel – gli anni veneziani', *Filosofia e religione nella cultura del Rinascimento*, Naples 1988, pp. 323–360.
- ואלאס, 2001
B. A. Wallace, 'Intersubjectivity in Indo-Tibetan Buddhism', *Journal of Consciousness Studies*, 8, 5–7 (2001), pp. 209–30.
- ואלברג-פרי, 2010
ס' ואלברג-פרי, בנסתר ובנגלה – עיונים בתולדות ה'אין סוף' בקבלה התיאוסופית, סדרת מקורות ומחקרים בספרות הקבלה, כרך 23, לוס אנג'לס 2010.
- ואלטר, 1964
N. Walter, *Der Thoraausleger Aristobulos. Untersuchungen zu seinen Fragmenten und zu pseudoepigraphischen Resten der jüdisch-hellenistischen Literatur*, Berlin 1964.
- ואן גנפ, 1975
A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, Chicago 1975.
- ודה, 1968
C. Vadet, *L'Ésprit courtois en Orient dans les cinq premiers siècles de l'Hégire*, Paris 1968.

- J. Wallman, *Pietismus-Studien*, vol. 2, Tübingen 2008. וולמן, 2008
- N. Wolski, 'Metatron and the Mysteries of the Night in Midrash ha-Ne'elam — Jacob ha-Kohen's Sefer ha-Orah and the Transformation of a Motif in the Early Writings of Moses de León (Zohar Hadash, Lekh Lekha, MhN 25c–26a)', *Kabbalah*, 23 (2010), pp. 69–94. וולסקי, 2010
- E. R. Wolfson, *The Book of the Pomegranate, Moses De Leon's Sefer Ha-Rimmon*, Atlanta 1988. וולפסון, א"ר, 1988
- א' וולפסון, 'דמות יעקב הקוקה בכסא הכבוד', בתוך: מ' ארון, ע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 131–185.
- E. R. Wolfson, *Through a Speculum that Shines — Vision and Imagination in Medieval Jewish Mysticism*, Princeton 1994. וולפסון, א"ר, 1994א
- E. R. Wolfson, 'Forms of Visionary Ascent as Ecstatic Experience in the Zoharic Literature', in: P. Schäfer & J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism 50 Years After*, proceedings of the Sixth International Conference on the History of Jewish Mysticism, Tübingen 1993, pp. 209–235. וולפסון, א"ר, 1994ב
- E. R. Wolfson, *Circle in the Square, Studies in the Use of Gender in Kabbalistic Symbolism*, Albany 1995. וולפסון, א"ר, 1995א
- E. R. Wolfson, 'Circumcision, Vision of God, and Textual Interpretation — From Midrashic Trope to Mystical Symbol', in: Wolfson, E. R., 1995a, pp. 29–48. וולפסון, א"ר, 1995ב
- E. R. Wolfson, *Along the Path: Studies in Kabbalistic Myth, Symbolism and Hermeneutics*, Albany 1995. וולפסון, א"ר, 1995ג
- E. R. Wolfson, 'Hebraic and Hellenic Conceptions of Wisdom in *Sefer ha-Bahir*', *Poetics Today*, 19 (1998), pp. 147–176. וולפסון, א"ר, 1998א
- E. R. Wolfson, 'The Engenderment of Messianic Politics: Symbolic Significance of Sabbatai 'evi's Coronation', in: P. Schäfer & M. R. Cohen (eds.), *Toward the Millennium — Messianic Expectations from the Bible to Waco*, Leiden 1998, pp. 203–258. וולפסון, א"ר, 1998ב
- E. R. Wolfson, 'Constructions of the *Shekhinah* in the Messianic Theosophy of Abraham Cardoso, With an Annotated Edition of *Derush ha-Shekhinah*', *Kabbalah* 3 (1998), pp. 11–143. וולפסון, א"ר, 1998ג

- E. R. Wolfson, 'Occultation of the Feminine and the Body of Secrecy in Medieval Kabbalah', in: *Rending the Veil – Concealment and Secrecy in the History of Religions*, New York 1999, pp. 113–154. וולפסון, א"ר, 1999
- E. R. Wolfson, 'Beyond the Spoken Word: Oral Tradition and Written Transmission in Medieval Jewish Mysticism', in: Y. Elman and I. Gershoni (eds.), *Transmitting Jewish Traditions: Orality, Textuality and Cultural Diffusion*, New Haven and London 2000, pp. 166–224. וולפסון, א"ר, 2000א
- E. R. Wolfson, *Abraham Abulafia – Kabbalist and Prophet: Hermeneutics, Theosophy, and Theurgy*, Los Angeles 2000. וולפסון, א"ר, 2000ב
- וולפסון, א"ר, תשס"א 'א' וולפסון, 'מיין ומינות בחקר הקבלה', קבלה, ו (תשס"א), עמ' 262–231.
- E. R. Wolfson, 'Messianism in the Christian Kabbalah of Johann Kemper', in: M. D. Goldish & R. H. Popkin (eds.), *Millenarianism and Messianism in the Early Modern European Culture: Jewish Messianism in the Early Modern World*, The Netherlands 2001, pp. 139–187. וולפסון, א"ר, 2001
- E. R. Wolfson, *Language, Eros, Being, Kabbalistic Hermeneutics and Poetic Imagination*, New York 2005. וולפסון, א"ר, 2005
- E. R. Wolfson, *Venturing Beyond: Law and Morality in Kabbalistic Mysticism*, Oxford University Press 2006. וולפסון, א"ר, 2006א
- E. R. Wolfson, *Alef, Mem, Tau: Kabbalistic Musings on Time, Truth and Death*, Berkeley, Los Angeles and London 2006. וולפסון, א"ר, 2006ב
- E. R. Wolfson, *Luminal Darkness: Imaginal Gleanings from zoharic Literature*, Oxford 2007. וולפסון, א"ר, 2007א
- E. R. Wolfson, 'Inscribed in the Book of the Living: Gospel of Truth and Jewish Christology', *Journal for the Study of Judaism*, 28 (2007), pp. 234–271. וולפסון, א"ר, 2007ב
- E. R. Wolfson, *Open Secret: Post-Messianic Mysticism and the Mystical Revision of Menahem Mendel Schneerson*, New York 2009. וולפסון, א"ר, 2009א
- E. R. Wolfson, 'The Anonymous Chapters of the Elderly Master of Secrets – New Evidence for the Early Activity of the Zoharic Circle', *Kabbalah* 18 (2009) pp. 143–278. וולפסון, א"ר, 2009ב
- H. A. Wolfson, *Philo: Foundations of Religious Philosophy in* 1947 ה', וולפסון, 1947

- Judaism, Christianity, and Islam*, 2 Volumes, Cambridge, MA 1947.
- H. A. Wolfson, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*, Cambridge, MA 1979. וולפסון, ה', 1979
- צ"א וולפסון, פילון – יסודות הפילוסופיה הדתית היהודית, תרגם מ' מייזלש, ירושלים תש"ל. וולפסון, צ"א, תש"ל
- G. Wewers, *Geheimnis und Geheimhaltung im rabbinischen Judentum*, Berlin & New York 1975. וועוורס, 1975
- G. Weill, *Vie et caractère de Guillaume Postel*, F. Secret (trans.), Milano 1987. וייל, 1987
- ג' וייל, 'תשובתו של רב האי גאון על הקץ הקצוב לחיים', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, 261–279. וייל, תשי"ג
- S. Weinstock, 'Die platonische Homerkritik und ihre Nachwirkung', *Philologus*, 82 (1927), 121–153. ויינשטוק, 1927
- י' וייס, 'כל יורדי דומה, תיאורי גיהנם כמקום עונש לחוטאים בספר הזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז. וייס, יהודית, תשס"ז
- J. Weiss, 'A Contemporary Poem on the Appearance of the Zohar', *JJS*, 8 (1957), pp. 219–221. וייס, יוסף, 1957
- י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן – מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאת לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח-תשי"ב. וילהלם, תש"ח-תשי"ב
- R. J. Wilkinson, *Orientalism, Aramaic and Kabbalah in the Catholic Reformation – The first printing of the Syriac New Testament*, Leiden 2007. וילקינסון, 2007
- J. Wijnhoven, *Sefer ha-Mishkal – Text and Study*, Ph.D Thesis, Brandeis University, Boston, MA 1964. וינהובן, 1964
- י' וינהובן, 'יחסם של שני חיבורים מאת ר' משה ליאון לספר הזוהר', הקונגרס העולמי למדעי היהדות, 4, 2 (תשכ"ט), עמ' 313–315. וינהובן, תשכ"ט
- י' וינוגרד, אוצר הספר העברי – רשימת הספרים שנדפסו באות עברית מראשית הדפוס העברי בשנת רכ"ט (1469) עד שנת תרכ"ג (1863), ירושלים תשס"ג. וינוגרד, תשס"ג
- מ' וינפלד, עשרת הדברות בראי הדורות, ירושלים תשמ"ו. וינפלד, תשמ"ו
- C. Wirszubski, 'Francesco Giorgio's Commentary on Giovanni Pico's Kabbalistic Theses', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 37 (1974), pp. 145–156. וירשובסקי, 1974

- ח' וירשובסקי, מקובל נוצרי קורא בתורה, ירושלים תשל"ח. וירשובסקי, תשל"ח
- G. Vlastos, 'Creation in the Timaeus: is it a Fiction?', in: R. E. ולסטוס, 1956
Allen (ed.), *Studies in Plato's Metaphysics*, London 1956, 401–419.
- R. Walzer, 'Fragmenta graeca in litteris arabicis 1. Palladios and ולצר, 1939
Aristotle', *JRAS* (1939), pp. 407–422.
- J. C. Vanderkam, '2 Maccabees 6:7a and Calendrical Change in ונדרקם, 1981
Jerusalem', *JSJ*, 12 (1981), pp. 52–74.
- ר' וקס, 'פרקים במשנתו הקבלית של הרב שלמה אלישיב', עבודת גמר וקס, תשנ"ה
לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה.
- ר"צ ורבלובסקי, ר' יוסף קארו, בעל הלכה ומקובל, תרגם י' צורן, ורבלובסקי, תשנ"ו
ירושלים תשנ"ו.
- כ' ורמן, 'מועדי הביכורים במגילת המקדש', ד' סיון, ד' תלשיר, ח' כהן ורמן, כ', תשס"ט
(עורכים), צפנת פענח – מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון, באר שבע תשס"ט.
- כ' ורמן וא' שמש, לגלות נסתרות – פרשנות והלכה במגילות קומראן, ורמן, כ', ושמש,
ירושלים תשע"א.
- M. Verman, *The Books of Contemplation*, New York 1992. ורמן, מ', 1992
- ש' ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן. ורסס, תש"ן
- י' זנה, אבני בנין, ספר השנה של יהודי אמריקה, ב, תרצ"ה. זנה, תרצ"ה
- ח' זעפרני, השירה העברית במרוקו, ירושלים תשמ"ד. זעפרני, תשמ"ד
- ב' זק, 'עיון בהשפעת ר' משה קורדובירו על החסידות', אשל באר שבע, זק, תשמ"ו
ג (תשמ"ו), עמ' 229–246.
- ב' זק, 'תורת הצמצום של ר' משה קורדובירו', תרביץ, נח (תשמ"ט), זק, תשמ"ט
עמ' 207–237.
- ב' זק, 'על פרשת מעיינות "אילמה" לר' משה קורדובירו', קרית ספר, זק, תש"ן-תשנ"א
סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 669–674.
- ב' זק, 'הרמ"ק והאר"י', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת זק, תשנ"ב
האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י' (תשנ"ב), עמ' 311–340.
- ב' זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה. זק, תשנ"ה
- ב' זק, שומר הפרדס – המקובל רבי שבתי שעפטל הורוויץ מפראג, זק, תשס"ב
באר שבע תשס"ב.
- ב' זק, 'סוד הזרקא במעין עין יעקב שבאילמה לר' משה קורדובירו', זק, תשס"ו

- בתוך: משה חלמיש (עורך), ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף בן-שלמה, דעת, 57-59 (תשס"ו), עמ' 121-142.
- זק, תשס"ט(א) ב' זק (עורכת), ר' משה קורדובירו, מעיין עין יעקב – המעיין הרביעי מספר אלימה, עם מבואות מאת ש' אסולין, מ' הלנר-אשד, ב' זק, א' ליבס ול' מוריס, ירושלים ובאר שבע תשס"ט.
- זק, תשס"ט(ב) ב' זק, 'הספר ומחברו', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' יג-כב.
- זק תשס"ט(ג) ב' זק, 'סוד הירך' – המאבק בין הטוב והרע', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קמח-קס.
- ז'קאר ותומסה, 1988 D. Jacquart & C. Thomasset, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*, New Jersey 1988.
- זקוביץ ושנאן, תשנ"ב י' זקוביץ וא' שנאן, מעשה יהודה ותמר – בראשית ל"ח; במקרא, בתרגומים העתיקים ובספרות היהודית הקדומה לסוגיה, ירושלים תשנ"ב.
- חג"ג, 1980 Cl. Hagège, 'Traitement du sens et fidelité dans l'adaptation classique – sur les *Mille et une nuits* et la traduction de Galland', *Arabica*, XXVII, 2 (1980) pp. 114-139.
- חזן, תשל"ו א' חזן, שירי פרג'י שוואט, ירושלים תשל"ו.
- חזן, תשמ"ד א' חזן, 'ארמית ועברית בשירת רבי דוד חסין', מזרח ומערב, ד (תשמ"ד), עמ' 111-124.
- חזן, תשנ"ה א' חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה.
- חזן ואלבאז, תשנ"ט א' חזן וד"א אלבאז, ספר תהלה לדוד, קובץ שירתו של רבי דוד בן חסין זצ"ל, פייטנה של יהדות מרוקו, לוד תשנ"ט.
- חיוטין, 1993 מ' חיוטין, מלחמת לוחות השנה בתקופת בית שני, תל אביב 1993.
- חלמיש, תשמ"ז דברים על מעמד הקבלה וסוגי היצירה הקבלית במרוקו, מחקרי משגב ירושלים בספרויות עם ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 99-142.
- חלמיש, תשנ"ב מ' חלמיש, מבוא לקבלה, ירושלים תשנ"ב.
- חלמיש, תשס"א מ' חלמיש, הקבלה בצפון אפריקה, תל אביב תשס"א.
- חלמיש, תשס"ב מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, מהדורה שנייה, רמת גן תשס"ב.
- חלמיש, תשס"ד מ' חלמיש, 'שבת בהגות הקבלית', דעת, 54 (תשס"ד), עמ' 5-28.
- חלמיש, תשס"ו מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו.
- חלמיש, 2007 מ' חלמיש, 'התקבלותו של הזוהר בשדה ההלכה בימי הביניים', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 407-418.
- 'חשויה' 'Hashwiyya', *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. 3, Leiden 1971, p. 269.

- J. Taubes, 'The Price of Messianism', in: M. Saperstein (ed.), *Essential Papers on Messianic Movements and Personalities in Jewish History*, New York and London 1992, pp. 551–557. טאובס, 1992
- I. Twersky, 'Religion and Law', in: S. D. Goitein (ed.), *Religion in a Religious age — Proceedings of Regional Conferences Held at the University of California, Los Angeles, and Brandies University in April, 1973*, Cambridge 1974, pp. 69–82. טברסקי, 1974
- י' טובי, 'עברית, ארמית וערבית בשירת יהודי תימן — במיוחד בשירת רבי שלום שבזי', פעמים, 30 (תשמ"ז), עמ' 3–22. טובי, תשמ"ז
- A. E. Taylor, *A Commentary On Plato's Timaeus*, Oxford 1928. טיילור, 1928
- א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, תל אביב תשנ"ד. טל, תשנ"ד
- ו' טרנר, התהליך הטקסי — מבנה ואנטי-מבנה, תרגום מאנגלית נ' רחמילביץ', תל אביב 2004. טרנר, 2004
- F. M. Young, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Oxford 1997. יאנג, 1997
- J. Yahalom, 'Angels Don't Understand Aramaic', *Journal of Jewish Studies*, 47 (1996), pp. 33–44. יהלום, י', 1996
- ש' יהלום, 'קבלה וחידוש בכתבי הרמב"ן ובמחקר — עיון בסוגיות "הקטלנית" ו"צומת הגידין"', קבלה, יז (תשס"ח), עמ' 201–231. יהלום, ש', תשס"ח
- י"י יובל, שני גויים בבטן: יהודים ונוצרים — דימויים הדדיים, תל אביב 2000. יובל, 2000
- I. J. Yuval, *Two Nations in Your Womb — Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, Berkeley 2006. יובל, 2006
- N. P. Joesse, 'An Example of Medieval Arabic Pseudo-Hermetism — The Tale of Salāmān and Absāl', *JSS*, XXXVIII, 2 (1993), pp. 279–293. יוסה, 1993
- י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, כרכים א–ב, ירושלים תשמ"ה. ייבין, תשמ"ה
- A. Jellinek, *Moses Ben Shem Tov de Leon und sein Verhältnis zum Zohar*, Leipzig 1851. ילינק, 1851
- א' יעקב, 'חדירת הקבלה לתימן ותהליכי קליטתה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו. יעקב, תשס"ו
- א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, חלק א, תרצ"ז. יערי, תרצ"ז
- א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים תש"ג. יערי, תש"ג

- יערי, תש"ו
יערי, תשכ"ג
ירושלמי, 1971
ישראלי, תשס"ה
ישראלי, תש"ע
כ"ץ, תשמ"ד
כ"צמאן, תשנ"ט
כהן, מ"ס, 1985
כהן, ג', 1989
כהן, ה', תשל"ב
כהן-אלורו, תשמ"ז
כהן-אלורו, תשמ"ט
לאבג'וי, תשכ"ט
לאוטרבך, 1927
לאם, תשל"ב
לווינגר, 1940
לונג, 1992
- א' יערי, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תש"ו.
א' יערי, ספרי תיקונים ותפילות לפי ספר חמדת ימים, קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 77-112, 247-262, 380-400.
Y. H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto: Isaac Cardoso — A Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics*, New York 1971.
ע' ישראלי, פרשנות הסוד וסוד הפרשנות, מגמות מדרשיות והרמנויטיות ב'סבא דמשפטים' שבזוהר, לוס אנג'לס תשס"ה.
ע' ישראלי, 'המרד הקדוש — מעשה נדב ואביהוא בספר הזוהר', בתוך: ח' קרייסל, ב' הוס, א' ארליך (עורכים), סמכות רוחנית — מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, באר שבע תש"ע, עמ' 83-101.
י" כ"ץ, הלכה וקבלה — מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית, ירושלים תשמ"ד.
א' כ"צמאן, 'לדמות הג"ר מנחם מענדל — תלמיד הגר"א', ישורון, ד (תשנ"ט), עמ' שסה-תפה.
M. S. Cohen, *The Shi'ur Qomah: Texts and Recensions*, Mohr, Tübingen, 1985.
J. Cohen, *Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It*, New York 1989.
ה' כהן, דת התבונה ממקורות היהדות, תרגם צ' וויסלבסקי, ערכו והוסיפו הערות ש"ה ברגמן ונ' רוטנשטייך, ירושלים תשל"ב.
ד' כהן-אלורו (מהדירה), ר' משה דה ליאון, ספר הרימון — מהדורה בקורתית מתוך כתבי יד בצירוף מבוא, הערות, מקבילות ומפתחות, ירושלים תשמ"ז.
ד' כהן-אלורו, 'המאגיה והכישוף בספר הזוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט.
א"א לאבג'וי, שרשרת-ההוויה הגדולה — עיון בתולדותיה של אידיאה, תרגם א' אמיר, תל אביב תשכ"ט.
J. Z. Lauterbach, 'Significant Controversy Between the Sadducees and the Pharisees', *Hebrew Union College Annual*, IV (1927), pp. 173-205.
נ' לאם, תורה לשמה, ירושלים תשל"ב.
S. Löwinger, 'Recherches Sur L'Oeuvre Apologétique D'Abraham Farissol', *REJ*, 105 (1940), pp. 23-52.
A. A. Long, 'Stoic Readings of Homer', in: R. Lamberton and J.

- J. Keaney (eds.), *Homer's Ancient Readers: The Hermeneutics of Greek Epic's Earliest Exegetes*, Princeton 1992, pp. 41–66.
- A. A. Long, 'Plato's dialogues and a common rationale for dialogue form', in: S. Goldhill (ed.), *The End of Dialogue*, Cambridge 2008, pp. 45–61. לונג, 2008
- H. E. Lona, *Die 'Wahre Lehre' des Kelsos, übersetzt und erklärt*, Freiburg 2005. לונה, 2005
- י' לורברבוים, 'קבלת הרמב"ן על בריאת האדם בצלם אלוהים', קבלה, ה (2000), עמ' 287–326.
- י' לורברבוים, צלם אלהים, ירושלים תשס"ד.
- י' לורברבוים, תשס"ט (א) 'לורברבוים, 'תמורות ביחסו של הרמב"ם למדרשות חז"ל', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 81–122.
- י' לורברבוים, תשס"ט (ב) 'לורברבוים, "הט אנגן ושמע לדברי חכמים ולבך תשית לדעת" – ביקורת האגדה ב"מורה הנבוכים"', תרביץ, עח (תשס"ט), עמ' 203–230.
- י' ליבוויץ וי' ליבס, 'התנהגות הרופא האידיאלי "קרטנא אסיא" כמתואר בספר הזוהר', קורות שנה 30, כרך ה, תשמ"ב (1982), עמ' 111–121.
- י' ליבס, א' תשנ"ז 'אהבה ויצירה בהגותו של ר' ברוך מקוסוב', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז.
- י' ליבס, א' תש"ס 'החידוש בחסידות על פי ר' ברוך מקוסוב', דעת, 45 (תש"ס), עמ' 75–90.
- י' ליבס, א' תשס"ז 'אל תשלח ירך – שיאו של הנסיון לפי ר' ברוך מקוסוב', בתוך: ח' פדיה וא' מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות – ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל), באר שבע תשס"ז, עמ' 439–452.
- י' ליבס, א' 2008 'הרשימו, ההיולי וקדמות השכל', נספח למאמרו של ג' שלום, 'הבלתי מודע ומושג קדמות השכל בספרות החסידית', בתוך: ד' אסף וא' ליבס (עורכים), חסידות – השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים תשס"ט, עמ' 268–279.
- י' ליבס, א' תשס"ט 'קורדובירו והאר"י – בחינה מחודשת של מיתוס מות מלכי אדום', בתוך: זק, תשס"ט (א), עמ' לב-ס.
- י' ליבס, א' 2012 'שימני כחותם על לבך' – ה"רשימו" בראשית החסידות, בכרך זה.
- י' ליבס, י' תשל"ב 'זמירות לסעודת-שבת שיסד האר"י הקדוש – ניקדן, תרגמן וצירף מבוא והערות יהודה ליבס, מולד, ד (תשל"ב), עמ' 540–555.

1 כמעט כל פרסומיו של יהודה ליבס מצויים גם באתר שלו:

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/>, ולעתים בנוסח מעודכן יותר מאשר בדפוס.

- ליבס, י', תשל"ה י' ליבס, 'שימושן של מלים בספר הזוהר', בתוך: חוברת לזכרו של ר' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תשל"ה, עמ' 17-19.
- <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/shimushan.doc>
- ליבס, י', תשל"ז י' ליבס, 'פרקים במילון ספר הזוהר', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז [או דפוס צילום, פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב].
- ליבס, י', תשמ"ב(א) י' ליבס, 'המשיח של הזוהר – לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', בתוך: ש' ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-236.
- ליבס, י', תשמ"ב(ב) י' ליבס, 'חיבור בלשון הזוהר לר' וולף בן ר' יהונתן אייבשיץ על חבורתו ועל סוד הגאולה', קרית ספר, נז (תשמ"ב), עמ' 148-178, 368-379.
- ליבס, י', תשמ"ג(א) י' ליבס, 'השפעות נוצריות על ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב, ג (תשמ"ג), עמ' 43-109.
- ליבס, י', תשמ"ג(ב) י' ליבס, 'חלום ומציאות: לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 83-109.
- ליבס, י', תשמ"ד י' ליבס, 'מצמיח קרן ישועה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 313-348.
- ליבס, י', תשמ"ה י' ליבס, 'תוספת למאמרי "מצמיח קרן ישועה"', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה), עמ' 341-344.
- ליבס, י', תשמ"ו י' ליבס, 'כתבים חדשים בקבלה שבתאית מחוגו של ר' יהונתן אייבשיץ', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה (תשמ"ו), עמ' 191-348.
- ליבס, י', תשמ"ז(א) י' ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', בתוך: י' דן (עורך), המיסטיקה היהודית הקדומה – דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 171-196.
- ליבס, י', תשמ"ז(ב) י' ליבס, 'ספר יצירה אצל ר' שלמה אבן גבירול ופירושו השיר "אהבתך"', בתוך: י' דן (עורך), ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו (תשמ"ז), עמ' 73-123.
- ליבס, י', תשמ"ט י' ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 1-71.
- ליבס, י', תש"ן י' ליבס, חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס וטבעה של המיסטיקה היהודית התלמודית, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ן.
- ליבס, י', י' ליבס, 'גלם בגימטריא חכמה [על Moshe Idel, *Golem – Jewish*]

- Magical and Mystical Traditions on the Artificial Anthropoid, תש"ן-תשנ"א
Albany, 1990, קרית ספר, סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 1322-1305.
- י' ליבס, 'באזורי הגבול של הקבלה ועל חיים וירשובסקי, "בין השיטין – קבלה, קבלה נוצרית, שבתאות", תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 138-131.
- י' ליבס, 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', פעמים, 50 (תשנ"ב), עמ' 170-150.
- י' ליבס, 'תריץ אורזילין דאיילתא – דרשתו הסודית של האר"י לפני מותו', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 169-113.
- י' ליבס, 'לדמותו, כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 137-101.
- י' ליבס, 'זוהר וארוס', אלפיים, 9 (תשנ"ד), עמ' 119-67.
- De Natura Dei – על המיתוס היהודי וגלגולו, בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 297-243.
- י' ליבס, 'אהבת האל וקנאתו', דימוי, ז (תשנ"ד), עמ' 36-30.
- י' ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 605-581.
- י' ליבס, 'מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י', בתוך: ח' פדיה (עורכת), המיתוס ביהדות, אשל באר שבע, ד (תשנ"ו), עמ' 209-192.
- י' ליבס, 'על' ספר שקל הקדש" לר' משה די ליאון, ההדיר שרל מופסיק (תשנ"ו)', קבלה, ב (תשנ"ז), עמ' 285-271.
- י' ליבס, 'מיתוס ואורתודוכסיה: תשובה לשלום רוזנברג', מדעי היהדות, 38 (תשנ"ח), עמ' 179-145.
- י' ליבס, 'שירת פרמנידס', תרגום בצירוף מבוא והערות, אלפיים, 17 (תשנ"ט), עמ' 36-24.
- י' ליבס, 'החידוש של ר' נחמן מברסלב', דעת, 45 (תש"ס), עמ' 103-91.
- י' ליבס, 'מידותיו של האלוהים', תרביץ, ע (תשס"א), עמ' 74-51.
- י' ליבס, 'הזוהר כרנסנס', דעת, 46 (תשס"א), עמ' 11-5.
- י' ליבס, 'תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים ותל אביב תשס"א.
- י' ליבס, 'השבתאות וגבולות הדת', בתוך: אליאור תשס"א, עמ' 21-1.
- י' ליבס, 'זיקת הזוהר לארץ ישראל', בתוך: ז' הרוי, ג' חזן-רוקם, ח' סעדון, א' שילוח (עורכים), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 44-31.
- ליבס, י', תשנ"א (א)
- ליבס, י', תשנ"א
- ליבס, י', תשנ"ב (א)
- ליבס, י', תשנ"ב (ב)
- ליבס, י', תשנ"ג
- ליבס, י', תשנ"ד (א)
- ליבס, י', תשנ"ד (ב)
- ליבס, י', תשנ"ד (ג)
- ליבס, י', תשנ"ה (א)
- ליבס, י', תשנ"ו
- ליבס, י', תשנ"ז
- ליבס, י', תשנ"ח
- ליבס, י', תשנ"ט
- ליבס, י', תש"ס
- ליבס, י', תשס"א (א)
- ליבס, י', תשס"א (ב)
- ליבס, י', תשס"א (ג)
- ליבס, י', תשס"א (ד)
- ליבס, י', תשס"ב (א)

- ליבס, י', תשס"ב (ב) י' ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, מהדורה שנייה מתוקנת בתוספת השלמות, תל אביב תשס"ב.
- ליבס, י', תשס"ג (א) י' ליבס, 'תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית', דעת, 50-52 (תשס"ג), עמ' 255-290.
- ליבס, י', תשס"ג (ב) י' ליבס, 'צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות', קבלה, ט (תשס"ג), עמ' 225-306.
- ליבס, י', תשס"ד י' ליבס, 'מאגיה וקבלה', בתוך: א' ליבס (עורכת), שדים רוחות ונשמות: מחקרים ברמונולוגיה מאת גרשם שלום, ירושלים תשס"ד, עמ' 3-7.
- ליבס, י', תשס"ה (א) י' ליבס, 'להחזיר לאל את פניו', דימוי, 25 (תשס"ה), עמ' 50-53.
- ליבס, י', תשס"ה (ב) י' ליבס, 'האומנם בתולה היא השכינה?' [על אברהם יצחק גרין, השכינה, מרים הבתולה ושיר השירים (תשס"ג)], פעמים, 101-102 (תשס"ה), עמ' 303-313.
- ליבס, י', 2006 Y. Liebes, 'Hebrew and Aramaic as Languages of the Zohar', *Aramaic Studies*, 4, 1 (2006), pp. 35-52.
- ליבס, י', תשס"ז (א) י' ליבס, 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא-כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 251-301.
- ליבס, י', תשס"ז (ב) י' ליבס, 'רוחניות ורוח', הרצאה שהתפרסמה בעיתון 'מקור ראשון' (מוסף שבת, כ"ח תשרי תשס"ז).
- ליבס, י', תשס"ז (ג) י' ליבס, 'מרעיש הארץ, יחידותו של רשב"י', בתוך: ח' פדיה, א' מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות – ספר רבקה (לכבוד פרופ' רבקה הורביץ ז"ל), באר שבע תשס"ז, עמ' 337-357.
- ליבס, י', תשס"ז (ד) י' ליבס, סוד האמונה השבתאית – קובץ מאמרים (מהדורה שנייה מתוקנת), ירושלים תשס"ז.
- ליבס, י', תשס"ח י' ליבס, 'נבואתו של השבתאי ר' העשיל צורף מווילנא בכתבי ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמיד הגאון מווילנא ומייסד היישוב האשכנזי בירושלים', קבלה, יז (תשס"ח), עמ' 107-168.
- ליבס, י', תשס"ט (א) י' ליבס, עלילות אלהים: המיתוס היהודי – מסות ומחקרים, ירושלים תשס"ט.
- ליבס, י', תשס"ט (ב) י' ליבס, 'ארוס ואנטי-ארוס על הירדן', בתוך: י' ליבס, תשס"ט (א), עמ' 299-323.
- ליבס, י', תשס"ט (ג) י' ליבס, 'פורפורייה של הלנה מטרויה וקידוש השם', בתוך: י' ליבס, תשס"ט (א), עמ' 237-298.
- ליבס, י', תשס"ט (ד) י' ליבס, 'מעשה בראשית ומעשה מרכבה כתורת סוד אצל פילון האלכסנדרוני', קבלה, יט (תשס"ט), עמ' 323-335.

- ליבס, י', תשס"ט(ה) י' ליבס, 'מידותיו של האלהים', בתוך: ליבס, י', תשס"ט(א), עמ' 157-123.
- Y. Liebes, 'The Work of the Chariot and the Work of Creation as Mystical Teachings in Philo of Alexandria', in: D. Green and L. Lieber (eds.), *Scriptural Exegesis – the Shapes of Culture and the Religious Imagination; Essays in Honour of Michael Fishbane*, Oxford 2009, pp. 105-120. ליבס, י', 2009
- ליבס, י', תשס"ט-תש"ע
ליבס, י', תש"ע(א)
ליבס, י', תש"ע(ב)
ליבס, י', תשע"א
ליבס, י', תשע"ב
- י' ליבס, 'עברית וארמית כלשונות הזוהר', בתוך: זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, מחזור נח, חוברת ג (תשס"ט-תש"ע), עמ' 126-111.
- י' ליבס, 'בריקה ומלא בספר הבהיר, עיון מחודש', קבלה, כא (תש"ע), עמ' 142-121.
- י' ליבס, 'כלה כמות שהיא – ר' משה קורדובירו, מעיין עין יעקב, המעיין הרביעי מספר אלימה', מסכת, ט (תש"ע), עמ' 198-191.
- י' ליבס, מנמוסיני – תרגומי שירה עתיקה, ירושלים תשע"א.
- העירום המלובש, עבודת הקודש הסודית והאזוטוריות של פילון האלכסנדרוני [לעת עתה ראו באתר: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/> [zohar/eirom.doc]
- ש' בן משה ליברמן, תוספתא כפשוטה – באור ארוך לתוספתא, ניוארק תשט"ו-תשמ"ח.
- ש' ליברמן, 'משהו על השבעות בישראל', תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 189-183.
- ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד.
- ש' ליברמן, 'משנת שיר השירים', בתוך: ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 44-36.
- E. Lieberman et al., 'Quantifying the Evolutionary Dynamics of Language', *Nature*, 449 (Oct. 2007), pp. 713-716. ליברמן, א', 2007
- ש' ליונשטם, 'רעדת הטבע בשעת הופעת ה"', עז לדוד, קובץ מחקרים בתנ"ך, מוגש לדוד בן-גוריון במלאת לו שבעים ושבע שנים, ירושלים תשכ"ד.
- J. Lightfoot, *Lucian on the Syrian Goddess*, ed., intr., transl., comm., Oxford 2003. לייטפוט, 2003
- י' ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה.
- י"ש ליכטנשטיין, מטומאה לקדושה – תפילה וחפצי מצווה בבתי קברות ועלייה לקברי צדיקים, תל אביב 2007. ליכטנשטיין, 2007
- O. N. H. Leaman, 'Ma'nā', *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. 6, Leiden 1991, p. 346. לימן, 1991

- ר' ישראל ליפקין (מ' פכטר, עורך), כתבי רבי ישראל סלנטר, ירושלים תשמ"ט.
- ליפקין, תשמ"ט
- M. Lambert, *Commentaire sur le Séfer Yesira ou Livre de la création, par le gaon Saadya de Fayyoun* (publié et traduit par Mayer Lambert), Paris 1891.
- למבר, 1891
- R. Lamberton, 'The Neoplatonists and the Spiritualization of Homer', in: R. Lamberton & J. J. Keaney, *Homer's Ancient Readers*, Princeton 1992, pp. 115–133.
- למברטון, 1992
- H. Lenowitz, *The Jewish Messiahs: From the Galilee to Crown Heights*, Oxford University Press, 1998.
- לנוביץ, 1998
- P. E. Lapide, *Hebrew in the Church – The Foundations of Jewish-Christian Dialogue*, Grand Rapids 1985.
- לפידה, 1985
- J. Laplanche, *Essays on Otherness*, New York, 1999.
- לפלאנש, 1999
- A. Lefranc, 'La détention de Guillaume Postel au prieuré de Saint-Martin-des-Champs (1562–1581)', *Annuaire Bulletin de la Société de l'histoire de France*, 28 (1891), pp. 211–230.
- לפרנק, 1891
- T. W. Laqueur, *Solitary Sex – A Cultural History of Masturbation*, New York 2003, pp. 145–147.
- לקייר, 2003
- R. C. Madhu, 'Plato's Homer', *Ancient Philosophy*, 19 (1999), 87–95.
- מאדהו, 1999
- W. Madelung & P. E. Walker, *The Advent of the Fatimids – A Contemporary Shi'i Witness*, London 2000.
- מאדלנג ווקר, 2000
- י' מאיר, גלגוליו של מגלה סוד – קונטרס דברי צדיקים לריב"ל ויוסף פרל, מהדורה מוערת ומבוארת עם מבוא על גלגוליו כתיבתו, לוס אנג'לס תשס"ד.
- מאיר, תשס"ד
- י' מאיר, 'מיכאל לוי רודקינסון, בין חסידות להשכלה', קבלה, יח (תשס"ח), עמ' 229–286.
- מאיר, תשס"ח
- י' מאיר, רחובות הנהר – קבלה ואקזוטריות בירושלים (תרנ"ו–תש"ח), ירושלים תשע"א.
- מאיר, תשע"א
- ח' מאק, 'מדרש במדבר רבה חלק א, פרשיות במדבר ונשוא, מבוא ודוגמא למהדורה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א.
- מאק, תשנ"א
- S. Magid, *From Metaphysics to Midrash, Myth, History, and Interpretation of Scripture in Lurianic Kabbalah*, Bloomington, Indiana, 2008.
- מגיד, 2008
- י' מהלמן, גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה.
- מהלמן, תשמ"ה

- S. Moll, *The Arch-Heretic Marcion*, Tübingen 2010. מול, 2010
- F. Montanari, 'L'erudizione, la filologia e la grammatica', in: G. Cambiano, L. Canfora & D. Lanza (eds.), *Lo spazio letterario della Grecia antica. Tomo 1: La produzione e la circolazione del testo*, Roma 1993, pp. 235–281. מונטנרי, 1993
- J. Moss, 'What is Imitative Poetry and why is it Bad?', In: G. R. F. Ferrari (ed.), *The Cambridge Companion to Plato's Republic*, Cambridge 2007, pp. 415–444. מוס, 2007
- G. W. Most, 'Canon Fathers: Literacy, Mortality and Power', *Arion*, 3 (1990), 35–60. מוסט, 1990
- Ch. Mopsik, *Le Zohar: Livre de Ruth*, Paris 1987. מופסיק, 1987
- שארל מופסיק (מהדיר), שקל הקודש לרמד"ל, לוס אנג'לס תשנ"ו. מופסיק, תשנ"ו
- Ch. Mopsik, 'Un manuscrit inconnu du "Sefer Tashak" de R. Joseph de Hamadan suivi d'un fragment inédit', *Kabbalah*, 2 (1997), pp. 165–205. מופסיק, 1997
- Ch. Mopsik, *Le Zohar: Lamentations*, Paris 2000. מופסיק, 2000
- Ch. Mopsik, *Sex of the Soul: The Vicissitudes of Sexual Difference in the Kabbalah*, Los Angeles 2005. מופסיק, 2005
- Ch. Mopsik, 'Late Judeo-Aramaic: The Language of Theosophic Kabbalah', *Aramaic Studies*, 4 (2006), p. 21–33. מופסיק, 2006
- א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים תשנ"ט. מורגנשטרן, תשנ"ט
- ל' מוריס, 'נקודת ציון – סוד בית הרחם', בתוך: זק, תשס"ט(א), עמ' קיב-קמו. מוריס, תשס"ט
- D. Matt (ed.), *The Book of Mirrors: Sefer Mar'ot ha-Zove'ot by Rabbi David ben Yehudah he-Hasid*, California 1982. מט, 1982
- ד' מאט, 'מתניתא דילן – טכניקה של חידוש בספר הזוהר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ה (תשמ"ט), עמ' 145–123. מט, תשמ"ט
- D. C. Matt, *The Zohar, Pritzker Edition*, vol. 1, Translated with Commentary by Daniel C. Matt, Stanford 2004. מט, 2004
- L. Meyer, 'Stephen Schultz, Missionary to the Jews: Biographical Sketch, Chiefly Based on Schultz's Own Writings', *The Missionary Review of the World* (July, 1907), pp. 417–424. מייר, 1907
- T. J. Müller, 'Das Archivalien zu J. H. Callenberg und dem מילר, 1994

- Institutum Judaicum', in: E. Goodman-Thau & W. Betz (eds.), *Von Halle nach Jerusalem. Konferenzbeiträge*, Halle 1994, pp. 24–44.
- A. Miquel, P. Kemp, *Majnûn et Laylâ: l'amour fou*, Paris 1984. **מיקל וקמפ, 1984**
- I. Männlein-Robert, *Longin. Philologe und Philosoph. Eine Interpretation der erhaltenen Zeugnisse*, München 2001. **מנליין-רוברט, 2001**
- I. Männlein-Robert, "'Wissen um die göttlichen und die menschlichen Dinge"'. Eine Philosophiedefinition Platons und ihre Folgen', *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaften*, NF 26 (2002), 13–38. **מנליין-רוברט, 2002**
- I. Männlein-Robert, 'Umrisse des Göttlichen. Zur Typologie des idealen Gottes in Platons Politeia II', in: D. Koch, I. Männlein-Robert & N. Weidman (eds.), *Platon und das Göttliche*, Tübingen 2010, pp. 112–139. **מנליין-רוברט, 2010**
- I. Männlein-Robert, 'Mittelplatonismus und Neupythagorismus', forthcoming in: Ch. Horn. & Ch. Riedweg (eds.), *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, Basel. **מנליין-רוברט, בדפוס**
- P. Maciejko, 'Gershom Scholem's Dialectic of Jewish History: The Case of Sabbatianism', *Journal of Modern Jewish Studies*, 3 (2004), pp. 207–220. **מצייקו, 2004**
- P. Maciejko, 'Christian Elements in Early Frankist Doctrine', *Gal-Ed: On the History and Culture of Polish Jewry*, 20 (2006), pp. 13–41. **מצייקו, 2006א**
- P. Maciejko, 'A Jewish-Christian Sect with a Sabbatian Background Revisited', *Kabbalah*, 14 (2006), pp. 95–113. **מצייקו, 2006ב**
- B. Mc'Ginn, *The Calabrian Abbot: Joachim of Fiore in the History of Western Thought*, New York 1985. **מק'גין, 1985**
- B. Mc'Ginn, 'Cabalists and Christians: Reflections on Cabala in Medieval and Renaissance Thought', in: R. H. Popkin & G. M. Weiner (eds.), *Jewish Christians and Christian Jews*, Dordrecht 1994, pp. 11–34. **מק'גין, 1994**
- J. T. McNeill & H. M. Gamer, *Medieval Handbooks of Penance*, New York 1965. **מקניל וגיימר, 1965**
- ר' מרגולין, מקדש אדם – ההפנמה הרתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה. **מרגולין, תשס"ה**
- ר' מרוז, 'גאולה בתורת האר"י', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח. **מרוז, תשמ"ח**

- מרוז, תשנ"ב ר' מרוז, 'מליקוטי אפרים פאנצייירי, דרשות האר"י בירושלים וכוונות האכילה', בתוך: ר' אליאור, י' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י' (תשנ"ב), עמ' 211–257.
- R. Meroz, 'Faithful Transmission versus Innovation: Luria and His Disciples', in: P. Schäfer & J. Dan (eds.), *Gershom Scholem's Major Trends in Jewish Mysticism, 50 Years After*, Tübingen 1993, pp. 257–274.
- מרוז, 1993
- R. Meroz, 'Zoharic Narratives and their Adaptations', *Hispania Judaica*, 3 (2000), pp. 3–63.
- מרוז, 2000
- ר' מרוז, 'מרכבת יחזקאל: פירוש זוהרי בלתי ידוע', תעודה, טזיז (תשס"א), עמ' 567–616.
- מרוז, תשס"ב(א) ר' מרוז, 'ואני לא הייתי שם?! קובלנותיו של רשב"י על פי סיפור זוהרי בלתי ידוע', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 163–193.
- מרוז, תשס"ב(ב) ר' מרוז, מובאה המיוחסת לספר הבהיר, קבלה, ז (תשס"ב), עמ' 319–326.
- מרוז, תשס"ג ר' מרוז, 'הטוב והרע והמוטעה: המים בתורת הסוד היהודית', בתוך: ד' כרם וא' ציון (עורכים), מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל, ירושלים תשס"ג, כרך 13, עמ' 85–93.
- מרוז, 2005 R. Meroz, 'Der Aufbau des Buches Sohar', *PaRDeS: Zeitschrift der Vereinigung für Jüdischen Studien e.V.*, II (2005), pp. 16–36.
- מרוז, תשס"ו ר' מרוז, 'רקמתו של מיתוס – דיון בשני סיפורים בזוהר', חיים קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה יהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 167–205.
- מרוז, תשס"ז ר' מרוז, 'ר' יוסף אנג'ליט וכתביו "הזוהריים"', בתוך: ר' מרוז (עורכת), חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות זוהר (תעודה כא–כב), תל אביב תשס"ז, עמ' 303–404.
- מרוז, 2007 R. Meroz, 'The Middle Eastern Origins of Kabbalah', *The Journal for the Study of Sephardic and Mizrahi Jewry* (February 2007), <http://sephardic.fiu.edu/journal/RonitMeroz.pdf>, pp. 39–56.
- מרוז, 2009 ר' מרוז, 'יש מוקדם ומאוחר בזוהר, על כתיבתם של חלקי הזוהר במאות הי"א, הי"ב, הי"ג והי"ד', הרצאה בכנס הזוהר של אוניברסיטת מונאש, אוסטרליה, שהתקיים בפראטו שבאיטליה בקיץ 2009.
- מרוז, 2009 R. Meroz, 'Notes on the History of Zohar Manuscripts and its Significances', *Late Arameic: The Literary and Linguistic Context of the Zohar*, Conference November 2009, University College London.

- מרוז, תשע"א
'ר' יעקב ש"צ ושותפיו ליצירת זוהר, סתרי תורה', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי, מ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כב (תשע"א), עמ' 81-253.
- מרוז, ברפוס
R. Meroz, 'The Archaeology of the Zohar – Sifra Dizniuta as a Sample Text', in: A. Rapoport-Albert, W. Smelik, et. al. (eds.), *Late Aramaic: The Linguistic and Literary Context of the Zohar*, vol. 2, Leiden (forthcoming).
- מרוז, תשע"ג
'ר' מרוז, יובלי זוהר – מחקר ומהדרות של זוהר, פרשת שמות, תל אביב תשע"ג.
- מרחביה, תשכ"ח(א)
'ח' מרחביה, 'קונטרס נגד התלמוד מימי שריפת התלמוד באיטליה', תרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 78-96, 191-207.
- מרחביה, תשכ"ח(ב)
'ח' מרחביה, 'שתי מובאות מן המדרש הנעלם בכתב יד לאטיני', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 560-568.
- מרטין, 2001
R. C. Martin, "Anthropomorphism", Jane Dammen McAuliffe (general editor), *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Leiden 2001–2006, 1, pp. 103–107.
- מרכוס, תרצ"ז-תרצ"ח
'י' מרכוס, 'פיוטים חדשים ליום כפור', חורב, ד (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 19-28.
- מרמורשטיין, 1932
A. Marmorstein, 'Philo and the Names of God', *The Jewish Quarterly Review*, 22, 3 (1932), pp. 295–306.
- מרציאנו, תשס"ה
'י' מרציאנו, 'הפרשנות הפילוסופית לשיר השירים בימי הביניים – יוסף בן שלמה אלפואל ופרשנים אחרים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה.
- מרק, תשס"ד
'צ' מרק, מיסטיקה ושיגעון ביצירת ר' נחמן מברסלב, תל אביב תשס"ד.
- נאה, תשנ"ב
'ש' נאה, 'אין אם למסורת, או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת?', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 401-448.
- נאה, תשנ"ג
'ש' נאה, 'על מדת הדין ומדת הרחמים במחשבת חז"ל', מחניים, 5 (תשנ"ג), עמ' 60-67.
- נאה, 1997
S. Naeh, 'Poterion en Jeiri kirion – Philo and the Rabbis on the Powers of God and the Mixture in the Cup', *Scripta Classica Israelica*, 16 (1997), 91–101.
- נאה, 2011
S. Naeh, Homer. Reception of, in Rabbinic Literature, in: M. Finkelberg (ed.), *Homer Encyclopaedia*, III, Oxford 2011, pp. 716–717.
- נאכט, תשי"ט
'י' נאכט, סמלי אשה: במקורותינו העתיקים, בספרותנו החדשה ובספרות העמים – מחקרי תורה ואמונות, מנהגים ופולקלור, תל אביב תשי"ט.

- V. Neveu, 'De Guillaume Postel à Richard Simon: "Zohar" et autres sources hébraïques de Guillaume Postel dans les collections de la Bibliothèque municipale de Rouen', in: *Revue des Études Juives*, 155, 1–2 (1996), pp. 75–105. נבה, 1996
- י' נדב, 'האסכטולוגיה של ר' משה די ליאון בספר משכן העדות', אוצר יהודי ספרד, ב (ירושלים תשי"ט), עמ' 69–76. נדב, תשי"ט
- A. Nadler, *The Faith of the Mithnagdim*, Baltimore and London 1997. נדלר, 1997
- E. Neumann, *The Great Mother: an Analysis of the Archetype*, R. Manheim (trans.), Princeton, NJ, 1972. נוימן, 1972
- E. Neumann, *The Origins and History of Consciousness*, R. F. C. Hull (trans.), Princeton 1995. נוימן, 1995
- א' נוימן, האדם המיסטי, תרגם מגרמנית י' ספיר, תל אביב 2007. נוימן, 2007
- J. T. Noonan, *Contraception – A History of Its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists*, Cambridge and London 1986. נונן, 1986
- E. Norden, *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formgeschichte religiöser Rede*, Leipzig 1913. נורדן, 1913
- מ"ר ניהוף, 'עיצוב דמותה של רות במדרש ומגמותיו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 49–78. ניהוף, תשנ"ג
- M. R. Niehoff, Philo's Mystical Philosophy of Language, *JSQ*, 2 (1995), 220–253. ניהוף, 1995
- M. R. Niehoff, *Philo on Jewish Identity and Culture*, Tübingen 2001. ניהוף, 2001
- M. R. Niehoff, 'Did the *Timaeus* create a textual community?', *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 47 (2007), 161–91. ניהוף, 2007
- מ"ר ניהוף, 'סיפור יוסף אצל פילון – מטקסט לדמות', בית מקרא, נה (תש"ע), עמ' 107–122. ניהוף, תש"ע
- M. R. Niehoff, 'The Emergence of Monotheistic Creation Theology in Hellenistic Judaism', forthcoming in: S. Kattan Gribetz & L. Jenott (eds.), *In the Beginning: Jewish and Christian Cosmogony in Late Antiquity*, Tübingen (Proceedings of a Princeton Colloquium 2010). ניהוף, ברפוס
- M. R. Niehoff, *Jewish Exegesis and Homeric Scholarship in Alexandria*, Cambridge 2011. ניהוף, 2011

- M. R. Niehoff, 'Philo's Role as a Platonist in Alexandria', *Etudes Platoniciennes*, 7 (2011), 35–62. ניהוף, 2011ב
- M. R. Niehoff, 'Philo and Plutarch on Homer', in: Eadem (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters* (Jerusalem Studies in Religion and Culture), Leiden 2012, pp. 127–154. ניהוף, 2012א
- M. R. Niehoff, 'Philons Beitrag zur Kanonisierung der griechischen Bibel', in: E.-M. Becker & S. Scholz (eds.), *Kanon in Konstruktion und Dekonstruktion*, Berlin & New York 2011, pp. 44–329. ניהוף, 2012ב
- ד' נימרק, תולדות הפילוסופיה בישראל, כרך א – פתיחה, ניו יורק ופלדלפיה 1921.
- R. Nünlist, *The Ancient Critic at Work*, Cambridge 2009. ניגליסט, 2009
- A. R. Nykl, *A Book Containing the Risala Known as the The Dove's Neck-Ring about Love and Lovers...*, Paris 1931. ניקל, 1931
- L. Nemoy, 'The Pseudo-Qumisian Sermon to the Karaites', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 43 (1976), pp. 49–105. נמוי, 1976
- K. O. Sandnes, *The Challenge of Homer – School, Pagan Poets and Early Christianity*, London 2009. סאנדנס, 2009
- J. Céard, 'Le "De Originibus" de Postel et la Linguistique de son Temps', in: M. L. Kuntz (ed.), *Postello, Venezia e il suo mondo*, Florence 1988, pp. 19–43. סאר, 1988
- T. Sabri, 'Avicenne philosophe et mystique dans le miroir de trois récits: Hay b. Yaqzan, l'Oiseau, Salamān et Absāl', *Arabica*, XXVII (1980), pp. 257–274. סברי, 1980
- א' סגל, 'ועל דרך העבודה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח.
- A. F. Segal, *Two Powers in Heaven – Early Rabbinic Reports About Christianity and Gnosticism*, Leiden 2002. סגל, א"פ, 2002
- M. H. Segal, 'El, Elohim, and Yhwh in the Bible', *The Jewish Quarterly Review*, 46/2 New Series (October 1955), pp. 89–115. סגל, מ"ה, 1955
- ד' סדן, חזיוני היתול, תל אביב 1954.
- נ' סובול, 'חטיבת הפיקודין שבזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב.

- נ' סובול, 'חטיבת האדרות בזוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ב.
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Jerusalem 1990. סוקולוף, 1990
- M. Sokoloff, *A dictionary of Judean Aramaic*, Ramat Gan 2003. סוקולוף, 2003
- F. Sezgin, *Geschichte der arabischen Schrifttums III, Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde bis ca. 430 H.*, Leiden 1970. סזגין, 1970
- S. Stroumsa, 'Avicenna's Philosophical Stories – Aristotle's Poetics Reinterpreted', *Arabica*, XXXIX (1992), pp. 183–206. סטרומזה, 1992
- G. Sterling, 'Platonizing Moses – Philo and Middle-Platonism', *SPhA*, 5 (1993), 96–111. סטרלינג, 1993
- G. Sterling, 'The Place of Philo of Alexandria in the Study of Christian Origins', in: R. Deines & K.-W. Niebuhr (eds.), *Philo und das Neue Testament – Wechselseitige Wahrnehmungen I. Internationales Symposium zum Corpus Judaico-Hellenisticum Novi Testamenti*, Tübingen 2004, pp. 21–52. סטרלינג, 2004
- R. Sela-Sheffy, 'Canon Formation Revisited', *Neohelicon*, XXIX (2002), pp. 141–159. סלע-שפי, 2002
- ד' ספטימוס, 'אידיאולוגיה לשונית והגמוניה תרבותית – תשובה לר' שמואל די מדינה, מקורותיה והשלכותיה', בתוך: י' הקר, ב"צ קידר, י' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים, מחקרים בתולדות ישראל המוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים 2009, עמ' 293–307. ספטימוס, 2009
- D. E. Sklare, *Samuel ben Hofni Gaon and his Cultural World – Texts and Studies*, Leiden 1996. סקלייר, 1996
- F. Secret, 'Notes sur Guillaume Postel', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 23 (1961), pp. 121–137, 351–374, 524–550. סקרה, 1961
- F. Secret, 'Guillaume Postel et les études arabes à la Renaissance', *Arabica*, 9 (1962), pp. 21–36. סקרה, 1962
- F. Secret, *Le Zôhar chez les kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1964. סקרה, 1964
- F. Secret, *Les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1964. סקרה, 1964
- F. Secret, 'Benjamin Nehemia Ben Elnathan et G. Postel a la
- סקרה, 1965

- prison de Ripetta en 1559', *Revue des Études Juives*, 124 (1965), pp. 174–176.
- F. Secret, *Guillaume Postel (1510–1581) et son interpretation du candélabre de Moïse en hébreu, latin, italien et français*, Nieuwkoop 1966. סקרה, 1966א
- F. Secret, 'L'opuscule de G. Postel sur le Miracle de laon', *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, 28 (1966), pp. 399–405. סקרה, 1966ב
- F. Secret, *Apologies et retractions – Manuscrits inédits publiés avec une introduction et des notes*, Nieuwkoop 1972. סקרה, 1972
- F. Secret, *Postelliana*, Nieuwkoop 1981. סקרה, 1981
- F. Secret, 'Alchimie, palingénésie et métempsychose chez G. Postel', *Chrysopoeia*, 3 (1989), pp. 3–60. סקרה, 1989
- F. Secret, 'Néoplatonisme et kabbale dans la Scechina d'Egidio da Viterbo', in: P. Prini (ed.), *Il Neoplatonismo nel Rinascimento*, Rome 1993, pp. 29–44. סקרה, 1993
- F. Secret, 'Postel Collaborateur du Météorologue Philippe Jollain de Bléré', in: Idem, *Postel Revisited – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, Paris-Milan 1998, pp. 129–132. סקרה, 1998א
- F. Secret, 'Postel et Adam', in: Idem, *Postel Revisited – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, pp. 193–198, Paris-Milan 1998. סקרה, 1998ב
- F. Secret, 'La Différence entre Jesus et Christus chez Postel', in: Idem, *Postel Revisited – Nouvelles Recherches Sur Guillaume Postel et Son Milieu*, Paris-Milan 1998, pp. 187–192. סקרה, 1998ג
- י' עמיר, 'האלגוריה של פילון ביחסה לאלגוריה ההומרית', *אשכולות*, 6 (תשל"א), עמ' 35–45. עמיר, תשל"א
- י' עמיר, 'פילון האלכסנדרוני', בתוך: מ' שטרן וצ' ברס (עורכים), *הפזורה היהודית בעולם ההלניסטי-רומי = היסטוריה של עם ישראל*, כרך 10, ירושלים תשמ"ג, עמ' 238–264. עמיר, תשמ"ג
- ש' עמנואל (מהדיר), *תשובות הגאונים החדשות: ועמן תשובות פסקים ופרושים מאת חכמי פרובאנס הראשונים ... על פי כתב יד מוסקבה 566 וקטע גניזה, ירושלים תשנ"ה*. עמנואל, תשנ"ה
- ש' עמנואל, 'פולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', בתוך: י' זוסמן וד' רוזנטל (עורכים), *מחקרי תלמוד, קובץ מחקרים בתלמוד*

- ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 591-625.
- A. E. Affifi, 'The Influence of Hermetic Literature on Moslem Thought', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIII, 4 (1951), pp. 840-855. עפ"פי, 1951
- ח' פדיה, המראה והדיבור – עיון בטבעה של חווית ההתגלות במסתורין היהודי, לוס אנג'לס תשס"ב. (א) תשס"ב פדיה
- ח' פדיה, 'אחוזים בדיבור', בתוך: פדיה, תשס"ב(א), עמ' 137-207. (ב) תשס"ב פדיה
- ח' פדיה, הרמב"ן – התעלות: זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג. פדיה, תשס"ג
- E. Vogel, 'Über Wilhelm Postels Reisen in den Orient', *Serapeum*, 14 (1853). פוגל, 1853
- A. Fodor, 'The Origins of the Arabic Legends of the Pyramids', *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, XXII (1970), pp. 335-363. פודור, 1970
- ג' פוזיילוב, מבוכארה לירושלים, ירושלים תשנ"ה. פוזיילוב, תשנ"ה
- G. E. Von Grunebaum, 'Greek Form Elements in the Arabian Nights', *Journal of the American Oriental Society*, LXII (1942), pp. 277-292. פון גרונבאום, 1942
- C. E. Fonrobert, 'The Handmaid, the Trickster and the Birth of the Messiah – a Critical Appraisal of the Feminist Valorization of Midrash Aggada', in: C. Bakhos (ed.), *Current Trends in the Study of Midrash* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 106), Leiden 2006, pp. 245-275. פונרוברט, 2006
- H. Von Staden, *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria*, Cambridge 1989. פון שטאדן, 1989
- R. H. Popkin, 'The Marrano Theology of Isaac La Peyrère', *Studi Inter-nazionali di Filosofia*, 5 (1973), pp. 97-126. פופקין, 1973
- R. H. Popkin, *Isaac La Peyrère (1596-1676): His Life, Work and Influence*, Leiden 1987. פופקין, 1987
- R. H. Popkin, 'Three English Tellings of the Sabbatai Zevi Story', *Jewish History*, 8 (1994), pp. 43-54. פופקין, 1994
- R. H. Popkin, 'Christian Interest and Concerns about Sabbatai Zevi', in: M. D. Goldish & R. H. Popkin (eds.), *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, I (2001), pp. 91-106. פופקין, 2001

- E. Fuchs, 'Sexual Politics in the Biblical Narrative', *Journal For the Study of the Old Testament*, Supplement series 310 (2000). פוקס, 2000
- Y. Petry, *Gender, Kabbalah, and the Reformation – The Mystical Theology of Guillaume Postel*, Leiden and Boston 2004. פטרי, 2004
- J. R. T. M. Peters, *God's Created Speech*, Leiden 1976. פטרס, 1976
- G. Pittaluga, 'G. Postel, I primi Gesuiti e "l'homo novus restitutus"', in: *Il Superuomo e I suoi simboli nelle letterature moderne*, Firenze 1976, pp. 85–114. פיטלוגה, 1976
- L. Fine, *Physician of the Soul, Healer of the Cosmos, Isaac Luria and his Kabbalistic Fellowship*, Stanford 2003. פיין, 2003
- R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship*, vol. 1: *From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford 1968. פיפר, 1968
- מ' פייקאז', חסידות פולין בית שתי המלחמות ובגורות ת"ש-תש"ה ('השוואה'), ירושלים תש"ן.
- M. Philonenko, 'Une voix sortit du Trône qui disait... (Apocalypse de Jean 19, 5a)', *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*, 79, 1 (1999), pp. 83–89. פילוננקו, 1999
- ש' פינס, 'האל, הכבוד והמלאכים לפי שיטה תיאולוגית של המאה השנייה לספירה', בתוך: י' דן (עורך) ראשית המיסטיקה היהודית באירופה – דברי הכנס הבינלאומי השני לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ו, ג-ד (תשמ"ז), עמ' 1-14.
- ש' פינס, 'על המונח המשכת הרוחניות ומקורותיו', תרביץ, נו (תשמ"ח), עמ' 511-540.
- S. Pines, 'Some Points of Similarity between the Exposition of the Doctrine of the *Sefrot* in the *Sefer Yezira* and a Text of the Pseudo-Clementine Homilies', *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 7 (1989), pp. 63–142. פינס, 1989
- S. Pines, 'The Origin of the Tale of Salāmān and Absāl: A Possible Indian Influence', in: *Collected Works of Shlomo Pines III* [Studies in the History of Arabic Philosophy], S. Stroumsa (ed.), Jerusalem 1996, pp. 343–353 [= *Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists*, New Delhi January 4–10, 1964, IV, Poona 1970]. פינס, 1996 [=1970]
- ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וינה תר"ך.

- M. Finkelberg, 'Homer as a Foundation Text', in: Finkelberg & Stroumsa, 2003, pp. 75–96. פינקלברג, 2003
- M. Finkelberg, 'Regional Texts and the Circulation of Books – The Case of Homer', *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 46 (2006), 231–248. פינקלברג, 2006
- M. Finkelberg, 'Canonizing and Decanonizing Homer', In: M. R. Niehoff (ed.), *Homer and the Bible in the Eyes of Ancient Interpreters*, Leiden 2012 (Jerusalem Studies in Religion and Culture). פינקלברג, 2012
- M. Finkelberg & G. G. Stroumsa (eds.), *Homer, the Bible, and Beyond*, Leiden 2003. פינקלברג וסטרוומזה, 2003
- H. Pick, 'Über das Buch "Von den Erdbeben und Donnern und seinen Quellen"', *Festschrift für Heinrich Brody* [Soncino Blatter], Berlin 1930, 53–61. פיק, 1930
- M. Fishbane, *The Kiss of God*, Seattle 1994. פישביין, 1994
- מ' פכטר, 'בין לילה לבוקר', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 311–346. מ' פכטר, מ', תשמ"ט
- מ' פכטר, 'לבריור המושגים קטנות וגדלות בקבלת האר"י כרקע להבנתם במחשבה החסידית', בתוך: ר' אליאור וי' ליבס (עורכים), קבלת האר"י – דברי הכנס הבינלאומי הרביעי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, י (תשנ"ב), עמ' 171–210. מ' פכטר, מ', תשנ"ב
- מ' פכטר, מצפונות צפת, ירושלים תשנ"ד. מ' פכטר, מ', תשס"ג
- מ' פכטר, 'קבלת הגר"א באספקלריה של שתי מסורות', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 119–136. מ' פכטר, מ', תשס"ט
- מ' פכטר, 'תנועת המוסר והקבלה', בתוך: ד' אסף וע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש, ירושלים תשס"ט, עמ' 223–250. מ' פכטר, ש', 2006
- ש' פכטר, 'שמירת הברית - לתולדותיו של איסור הוצאת זרע לבטלה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
- J. Pelikan, *The Christian Tradition – A History of the Development of Doctrine*, Vol. 5: *Christian Doctrine and Modern Culture*, Chicago 1991. פליקאן, 1991
- A. Van den Hoek, 'The "Catechetical" School of Early Christian Alexandria and its Philonic Heritage', *Harvard Theological Review*, 90 (1997), 59–87. פן דן הוק, 1997

- P. Fenton & G. Vajda, *La consolation de l'expatrié spirituel par Juda ibn Malka précédé des Recherches sur les commentaires du Sefer Yesirah*, Paris 2008. פנטון, 2008
- J. Pépin, *Mythe et allégorie. Les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*, Aubier 1958. פפאן, 1958
- J. Pépin, 'Remarques sur la théorie de l'exégèse allégorique chez Philon', in: *Actes du Colloque international sur Philon d'Alexandrie (Lyon, 11–15 septembre 1966)*, Paris 1967, pp. 131–168. פפאן, 1967
- J. Pépin, *La tradition d'allégorie de Philon d'Alexandrie à Dante*, Paris 1987. פפאן, 1987
- Z. Frankel, *Über den Einfluss der palästinensischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik*, Leipzig 1851. פראנקל, 1851
- צ"ה פרבר, 'הערות ומילואים לקורות רבינו הגר"א ז"ל', תלפיות ה (תשי"א), עמ' 360–354.
- צ"ה פרבר, 'דרכו והנהגתו של בעל ה"לשם שבו ואחלמה"', ישורון, ה (תשנ"ט), עמ' תרסא–תרסה.
- א' פרבר-גינת, פירוש מרכבת יחזקאל לר' יעקב בן יעקב הכהן, ירושלים תשל"ח.
- א' פרבר-גינת, 'למקורות תורתו הקבלית המוקדמת של ר' משה די ליאון', בתוך: 'י' דן ו' הקר (עורכים), מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים חמש שנים, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג (תשמ"ד), עמ' 96–67.
- א' פרבר-גינת, 'תפיסת המרכבה בתורת הסוד במאה הי"ג – "סוד האגוז" ותולדותיו', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז.
- א' פרבר-גינת, 'עיונים בספר שיעור קומה', בתוך: מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל, מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 394–361.
- א' פרבר-גינת, 'קליפה קודמת לפרי – לשאלת מוצאה של הויית הרע המטפיזית במחשבה הקבלית הקדומה', בתוך: ח' פדיה (עורכת), המיתוס ביהדות, אשל באר שבע, ד (תשנ"ו), עמ' 142–118.
- א' פרבר-גינת, 'פירוש המרכבה לר' יוסף ג'קטילה, ההדירה על פי כתבי יד והוסיפה מבוא אסי פרבר-גינת, ערך ד' אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ח.

- פרבר-גינת, תשנ"ח(ב) פירוש המרכבה לר' משה די ליאון, ההדירה ע"פ כתבי יד והוסיפה מבוא א' פרבר-גינת, ערך ד' אברמס, לוס אנג'לס תשנ"ח.
- פרדס, 1996 א' פרדס, הבריאה לפי חוה – גישה ספרותית פמיניסטית למקרא, תל אביב 1996.
- פרוידנטל, 2002 G. Freudenthal (ed.), 'Discussion Forum – Does Sefer Yesirah Have a Place in the History of Science in Hebrew? Apropos of a Recent Book by Yehuda Liebes (participants: Y. T. Langermann, D. Shulman, S. Wasserstrom)', *Aleph* 2 (2002), pp. 165–222.
- פרומקין, תרפ"ט א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, א, תרפ"ט.
- פרומר, 2006 M. S. Frommer, 'On the Subjectivity of Lustful States of Mind', *Psychoanalytic Dialogues*, 16 (2006), pp. 639–664.
- פרידמן, מ', תשכ"ו מ' פרידמן, 'אגרות בפרשת פולמוס חיון', ספונות, י (תשכ"ו), עמ' תפ"ה-תרי"ט.
- פרידמן, מ"ע, 2002 מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים 2002.
- פרייזר, 1972 P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 3 vols., Oxford 1972.
- פריימר-קנסקי, 2002 T. Frymer-Kensky, *Reading the Women of the Bible*, New York 2002.
- פריק, 1999 P. Frick, *Divine Providence in Philo of Alexandria*, Tübingen 1999.
- פריש, תשל"ו-תשל"ז ד' פריש, ספר אוצר הזהר השלם – ילקוט כולל ומפתח על כל ערכי ומאמרי ג' חלקי ספר הזהר, תקוני הזהר וזהר חדש, תרגום וערך י' ברנסדורפר, ירושלים תשל"ו-תשל"ז.
- פרנטה, 2001 F. Parente, 'The Index, the Holy Office, the Condemnation of the Talmud and Publication of Clement VIII's Index', in: G. Fragnito (ed.), A. Belton (trans.), *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, Cambridge 2001, pp. 163–193.
- פרנקל, 1991 י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, תל אביב 1991.
- צמריון, תשמ"ח צ' צמריון, המאסף, תל אביב תשמ"ח.
- קאלוש, 1997 M. Kallus, "The Relation of the Baal Shem Tov to the Practice of Lurianic *Kavvanot* in Light of his Comments on the Siddur Rashkov", *Kabbalah*, 2 (1997), 151–168.
- קאלוש, 2002 M. Kallus, *The Theurgy of Prayer in the Lurianic Kabbalah*, Ph.D. Thesis, Hebrew University, Jerusalem 2002.
- קאפח, תרצ"א ר' יוסף קאפח, הקדמה לס' מלחמות השם, ירושלים תרצ"א.
- קאפח, פירוש ספר ספר יצירה <כתאב אלמבאדי> עם פירוש הגאון רבנו סעדיה, מקור

- יצירה לרס"ג
 ותרגום, תרגום והכין יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב.
- R. Kasser, M. W. Meyer & G. Wurst, *The Gospel of Judas: from Codex Tchacos*, Washington, D. C. 2006. קאסר ואחרים, 2006
- מ' קדוש, 'הפסיקה ההלכתית בספרות השו"ת – מהמאה ה-13 ועד ראשית המאה ה-17', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד. קדוש, תשס"ד
- י' קדרי, 'הפולמוס על אודות תפילות למלאכים – ר' אברהם הלוי ומקובלי ירושלים', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח. קדרי, י', תשס"ח
- מ"צ קדרי, דקדוק הלשון הארמית של הזוהר, ירושלים 1971. קדרי, מ"צ, 1971
- J. J. Collins, *Daniel Hermeneia*, Minneapolis 1993. קולינס, 1993
- J. J. Collins, *Between Athens and Jerusalem – Jewish Identity in the Hellenistic Diaspora*, Grand Rapids 2000, 2nd ed. קולינס, 2000
- J. J. Collins & P. W. Flint (eds.), *The Book of Daniel: Composition and Reception* (VTSup, 83), Leiden 2001. קולינס ופלינט, 2001
- A. Költch, 'Foundations, Institutes, Charities, and Proselytes in the Early Modern Holy Roman Empire', *Jewish History*, 24 (2010), pp. 87–104. קולץ, 2010
- M. L. Kuntz, *Guillaume Postel, Prophet of the Restitution of All Things: his life and thought*, Hague 1981. קונץ, 1981א
- M. L. Kuntz, 'Journey as Restitutio in the thought of Guillaume Postel (1510–1581)', *History of European Ideas*, 6 (1981), pp. 315–329. קונץ, 1981ב
- M. L. Kuntz, 'Filippo Archinto and Guillaume Postel – New Evidence about Archinto's Role in the Imprisonment of Postel', *Studi Veneziani*, 11 (1986), pp. 73–90. קונץ, 1986
- M. L. Kuntz, 'The Myth of Venice in the Thought of Guillaume Postel', in: J. Hankins, J. Monfasani & F. Purnell (eds.), *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 49 (1987), Supplementum festivum: *Studies in Honor of P.-O. Kristeller*, New York 1987, pp. 507–523 [Reprinted in: *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 1st article]. קונץ, 1987א
- M. L. Kuntz, 'L'Orientalismo di Guglielmo Postello e Venezia', in: L. Lanciotti (ed.), *Venezia e L'Oriente*, Firenze 1987, pp. 207–227. קונץ, 1987ב

- M. L. Kuntz, 'Guillaume Postel e l'idea di Venezia come la magistratura più perfetta', in: M. L. Kuntz (ed.), *Postello, Venezia e il suo mondo*, Florence 1988, pp. 163–178 [Reprinted in: *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 11th article]. 1988, קונץ,
- M. L. Kuntz, 'The Virgin of Venice and Concepts of Millenium in Venice', in: J. R. Brink, A. P. Coudert & M. C. Horowitz (eds.), *The Politics of Gender in Early Modern Europe*, Kirksville 1989, pp. 111–130 [Reprinted in: M. L. Kuntz, *Venice, Myth and Utopian Thought in the Sixteenth Century: Bodin, Postel and the Virgin of Venice*, Norfolk 1999, 8th article]. 1989, קונץ,
- M. L. Kuntz, 'Hebrew and the "Other Sister" Arabic – The Language of Adam as a Paradigm for the "Restitutio Omnium" in the Thought of Guillaume Postel', in: *Quaderni di Studi Arabi*, .15 (1997), pp. 21–44 1997, קונץ,
- B. Copenhaver, 'Number, Shape and Meaning in Pico's Christian Cabala: The Upright *Tsade*, The Closed *Mem*, and the Gaping Jaws of Azael', in: A. Grafton & N. Siraisi (eds.), *Natural Particulars – Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*, Boston 2000, pp. 25–76. 2000, קופנהבר,
- H. Corbin, *Avicenne et le récit visionnaire*, Téhéran (Département d'Iranologie de l'institut Franco-Iranien) 1954. 1954, קורבן,
- H. Corbin, *L'Archange empourpré. Quinze traités et récits mystiques*. Paris 1976. 1976, קורבן,
- F. M. Cornford, *Plato's Cosmology*, London 1937. 1937, קורנפורד,
- מ' קושניר-אורון, שער הרזים לרבי טודרוס אבולעפיה, ההדירה וצירפה מבוא והערות מ' קושניר-אורון, ירושלים ותל אביב תשמ"ט. 1983, קושניר-אורון, תשמ"ט
- H. Kilpatrick, 'Review of As'ad E. Khairallah, *Love, Madness, and Poetry. An Interpretation of the Mağnūn Legend*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1980', *Bibliotheca Orientalis*, XL (1983), columns 218–228. 1983, קילפטרק,
- H. C. Kim, *The Gospel of Nicodemus*, Toronto 1993. 1993, קים,
- K. L. King, *The Secret Revelation of John*, Cambridge, MA 2006. 2006, קינג,
- J. Quiñónez, 'An Introductory Bio-Biography to Jechiel Zebi 2002, קיניונס,

- Herschensohn-Lichtenstein (1831–1912)', *Kesher*, 15 (2002), pp. 78–89.
- מ' קיסטר, 'עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תיאולוגיה, לשון ולוח', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 317–372.
- G. Quispel, *Gnostica, Judaica, Catholica – Collected essays of Gilles Quispel*, Edited by J. Oort, Leiden and Boston 2008. קיספל, 2008
- M. Clauss, *Alexandria – Eine antike Weltstadt*, Stuttgart 2003. קלאוס, 2003
- ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר - עלייתו לארץ ישראל, ירושלים תשי"א. קלאר, תשי"א
- D. Clay, 'Plato and Homer', in: M. Finkelberg (ed.), *The Homer Encyclopedia*, III, Oxford 2011, pp. 672–675. קליי, 2011
- F. Klein-Franke, *Abū Sa'id Ibn Bakhtīshū'. Über die Heilung der Krankheiten der Seele und des Körpers*, Beirut 1977. קליין פרנקה, 1977
- C. M. Clark, *The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728–1941*, Oxford 1995. קלרק, 1995
- נ' קמנצקי, 'על פגישת ה"לשם" עם ר' ישראל מסלנט', המעיין, מו, ג (ניסן תשס"ו), עמ' 81–90. קמנצקי, תשס"ו(א)
- נ' קמנצקי, 'עוד בעניין בעל ה"לשם"', המעיין, מו, ד (תמוז תשס"ו), עמ' 47–51. קמנצקי, תשס"ו(ב)
- S. Campanini, 'Le Fonte Ebraiche del De Harmonia Mundi di Francesco Zorzi', *Annali di Ca' Foscari*, 38, 3 (1999), pp. 29–74. קמפניני, 1999
- S. Campanini, 'Francesco Giorgio's Criticism of the Vulgata', in: G. Busi (ed.), *Hebrew to Latin – Latin to Hebrew: the Mirroring of Two Cultures in the Age of Humanism*, Berlin-Torino 2006, pp.197–222. קמפניני, 2006
- י' קנוהל וש' נאה, 'מילואים וכיפורים', תרביץ, סב, (תשנ"ג), עמ' 17–44. קנוהל ונאה, תשנ"ג
- E. Kanarfogel, 'Peering through the Lattices' – *Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period*, Detroit 2000. קנרפוגל, 2000
- ר' קרא-קניאל, 'חיה, איילה ונחש – עלילות אחרית וראשית, מיתוס ומגדר', קבלה, כא (תש"ע), עמ' 255–309. קניאל, תש"ע
- ר' קרא-קניאל, 'אמהות ופתינות במיתוס הולדת משיח מבית דוד – מקרא, חז"ל, זוהר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א. קניאל, תשע"א(א)

- ר' קרא-קניאל, 'סודה המשיחי והנשי של הטיקלא הזוהרית', בתוך: ד' אברמס, מ' וולסקי, מ' כרמלי (עורכים), מחקרים שהוצגו בכנס על הזוהר בפראטו, איטליה (כא-כג בתמוז תשס"ט), קבלה, כג (תשע"א), עמ' 249-305.
- H. Crouzel, *Origen – The Life and Thought of the First Great Theologian*, A. S. Worrall (tr.), Edinburgh 1989. קרוזל, 1989
- R. Kruk, 'A Frothy Bubble: Spontaneous Generation in the Medieval Islamic Tradition', *JSS*, XXXV, 2 (1990), pp. 265–282. קרוק, 1990
- R. Cribore, *Gymnastics of the Mind*, Princeton and Oxford 2001. קריבורה, 2001
- W. G. Craven, *Giovanni Pico Della Mirandola – Symbol of his Age, Modern Interpretations of a Renaissance Philosopher*, Geneva 1981. קרייבן, 1981
- E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, New York 1990. קרליבך, 1990
- E. Carlebach, *Divided Souls – Jewish Converts from Judaism in Germany, 1500–1750*, New Haven 2001. קרליבך, 2001
- E. Carlebach, 'Jewish Responses to Christianity in Reformation Germany', in: Dean Phillip Bell & Stephen G. Burnett (eds.), *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*, Leiden 2006, pp. 451–486. קרליבך, 2006
- A. Rabil (tr. and ed.), Heinrich Cornelius Agrippa, *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex*, Chicago 1996. ראביל, 1996
- E. Rummel, *The Case against Johannes Reuchlin – Religious and Social Controversy in Sixteenth-Century Germany*, Toronto 2002. ראמל, 2002
- M. Rand, 'Clouds, Rain, and the Upper Waters – From Bereshit Rabbah to the Piyutim of Eleazar be-rabbi Qillir', *Aleph*, 9, 1 (2009), pp. 13–39. ראנד, 2009
- D. A. Russell & D. Konstan (eds. and trans.), *Heraclitus – Homeric Problems*, Atlanta 2005. ראסל וקונסטן, 2005
- מ' רגב, 'דמותו של ר' חייא בזוהר', עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז.
- ש' רגב, 'עיונים במשנתו הפילוסופית-דתית של ר' שלמה אלמולי', דעת, 62 (תשס"ח), עמ' 71-97.
- ב' רואי, 'למות בחיים – ממיתוס לריטואל: נפילת אפיים כאירוע של רואי, 2012

- מוות בספרות הזוהר, בתוך: א' רוזנק (עורך), על המוות – מחקרים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים 2012.
- צ' רובין, 'החיבורים הזוהריים של רמח"ל והתפיסה המשיחית של הזוהר בכתביו', בתוך: י' דן (עורך), ספר הזוהר ודורו – דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ח (תשמ"ט), עמ' 378-412.
- צ' רובין, 'רמח"ל והזוהר – חיבורים ופירושים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז.
- צ' רובין, 'הפירוש התיאורגי של רמח"ל לפתיחת האידרא רבא', קבלה, יב (תשס"ד), עמ' 327-336.
- J. Robbins, *Prodigal Son/Elder Brother – Interpretation and Aterity in Augustine, Petrarch, Kafka, Levinas*, University of Chicago Press, 1991.
- F. Roudaut, 'Il mito dell'età dell'oro presso Guillaume Postel e I suoi discepoli', in: L. R. Secchi Tarugi (ed.), *Il Mito al Rinascimento*, Milano 1993, pp. 199-216.
- H. Rosén, 'Latin Presentational Sentences', in: B. García-Hernández (ed.), *Estudios de Lingüística Latina*, Madrid 1998, Ediciones Clásicas, pp. 723-742.
- ש' רוזנברג, 'הפרשנות הפילוסופית לשיר השירים – הערות מבוא', תרביץ, נט (תש"ץ), עמ' 133-151.
- B. Rosenstock, 'Abraham Miguel Cardoso's Messianism – A Reappraisal', *AJS Review*, 23 (1998), pp. 63-104.
- מ' רוטנברג, פרד"ס הנפש – הגשר הפסיכו-תירפויטי בין הרציונלי למיסטי, ירושלים תשנ"ו.
- מ' רוטנברג, קיום בסוד הצמצום – מודל התנהגותי לפי החסידות הקבלית, ירושלים תש"ן.
- J. R. Royse, 'The Works of Philo', in: A. Kamesar (ed.), *The Cambridge Companion to Philo*, Cambridge 2009.
- D. T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, Leiden 1986.
- D. T. Runia, 'Naming and Knowing – Themes in Philonic Theology with Special Reference to the *De mutatione nominum*', in: D.T. Runia & M. J. Edwards, *Exegesis and Philosophy – Studies on Philo of Alexandria*, Variorum Collected Studies Series, *The Classical Review*, 41, 2 (1991), pp. 476-477.
- רובין, תשמ"ט
- רובין, תשנ"ז
- רובין, תשס"ד
- רובינס, 1991
- רודו, 1993
- רוזן, 1998
- רוזנברג, תש"ן
- רוזנסטוק, 1998
- רוטנברג, תשנ"ו
- רוטנברג, תש"ן
- רויזה, 2009
- רוניה, 1986
- רוניה, 1991

- D. T. Runia, *Philo in Early Christian Literature*, Assen 1993. רוניה, 1993
- D. T. Runia, *Philo of Alexandria — On the Creation of the Cosmos according to Moses. Introduction, Translation and Commentary*, Leiden 2001. רוניה, 2001
- ת' רוס, 'שני פירושים לתורת הצמצום', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ב), עמ' 153-169. רוס, תשמ"ב
- ת' רוס, 'האדם וכח בחירתו המוסרית במשנת הרב דסלר', דעת, 12 (תשמ"ד), עמ' 111-126. רוס, תשמ"ד
- ת' רוס, 'המחשבה העיונית בכתבי ממשכיו של ר' ישראל סלנטר בתנועת המוסר', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז. רוס, תשמ"ז
- M. Roest (ed.), *Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek*, Amsterdam 1875. רוסט, 1875
- ד' רוקח, היהדות והנצרות בראי הפולמוס הפגאני, ירושלים תשנ"א. רוקח, תשנ"א
- N. Rezler-Bersohn, 'Isaac Satanow — An Epitome of an Era', *Leo Beck Institute Year Book*, 25 (1980), pp. 81-99. רזלר-ברסון, 1980
- א' רז-קרקוצקין, הצנזור, העורך והטקסט — הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש-עשרה, ירושלים תשס"ה. רז-קרקוצקין, תשס"ה
- א' רחל וינר, 'סודות הניקוד בקבלה הספרדית-הקסטיליאנית במאה הי"ג', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח. רחל וינר, תשס"ח
- א' ריבלין, תולדות הצדיק ר' יוסף זונדל מסלנט, ירושלים תשמ"ג. ריבלין, א', תשמ"ג
- ב' ריבלין, ערבים זה בזה בגיטו האיטלקי, ירושלים תשנ"א. ריבלין, ב', תשנ"א
- י' ריבלין, 'הסתמכותו של הגר"א מוילנה בפירושו ובכתביו על ספרות הזוהר והקבלה', בתוך: מ' חלמיש ואחרים (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 137-154. ריבלין, י', תשס"ג
- מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה על פי מחזורים מימי הביניים, ירושלים תשס"ט. ריז'יק, תשס"ט
- C. Rymatzki, 'Johann Müllers Licht am Abend — Ein Beitrag zur Charakterisierung der theologischen und geistesgeschichtlichen Ausrichtung des Instituts anhand seiner bedeutendsten Missionsschrift', in: E. Goodman-Thau & W. Betz (eds.), *Von Halle nach Jerusalem — Konferenzbeiträge*, Halle 1994, pp. 66-77. רימצקי, 1994
- C. Rymatzki, *Hallischer Pietismus und Judenmission — Johann Heinrich Callenbergs Institutum Judaicum und dessen Freundenkreis (1728-1736)*, Tübingen 2004. רימצקי, 2004

- C. Rymatzki, 'Die Theologische Argumentation der auf den Reisen Verteilten Institutstraktate und das Jüdische Echo darauf im Spiegel der Institutskorrespondenz', *Kwartalnik Historii Żydów [Jewish History Quarterly]*, 4 (2006), pp. 615–626. רימצקי, 2006
- ח' ריפל-קליימן, "מלאי עיניים" – על עיניים וראייה בספר הזוהר, המיתופואטיות הזוהרית אודות עיניים וראייה כשיקוף לחווית חבורת הזוהר, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט.
- B. Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library; Catalogue, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts in the Jewish National and University Library, Jerusalem, Palaeographical and Codicological descriptions by Malachi Beit-Arié in collaboration with Nurit Pasternak*. Città del Vaticano 2008. ריצ'לר ואחרים, 2008
- ע' רפפורט-אלברט, 'על מעמד הנשים בשבתאות', בתוך: אליאור תשס"א, עמ' 143–327. רפפורט-אלברט, תשס"א
- A. Rapoport-Albert & T. Kwasman, 'Late Aramaic — The Literary and Linguistic Context of the Zohar', *Aramaic Studies*, 4, 1 (2006), pp. 5–19. רפפורט-אלברט וקווסמן, 2006
- י' רצהבי, 'שיר משיחי מתקופת שבתי צבי מעטו של ר' שלם שבזי', פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 65–71. רצהבי, תש"ן
- ע' שוחט, ראשית ההשכלה ביהדות בגרמניה, ירושלים 1960. שוחט, ע', 1960
- ר"ב שוחט, 'קבלת ליטא כזרם עצמאי בספרות הקבלה', קבלה, י (תשס"ד), עמ' 181–206. שוחט, ר"ב, תשס"ד
- ר"ב שוחט, עולם נסתר במימדי הזמן, ירושלים תשס"ח. שוחט, ר"ב, תשס"ח
- נתן א' שוראקי, קורות היהודים בצפון-אפריקה, תל אביב תשל"ה. שוראקי, תשל"ה
- ז' שז"ר, סיפור מעשי שבתי צבי, כשריבונג פון שבתי צבי, מאת ר' ליב ב"ר עוזר, ירושלים 1978. שז"ר, 1978
- א' שטאל, 'קריאה פולחנית של ספר הזוהר', פעמים, 5 (תש"ס), עמ' 86–77. שטאל, תש"ס
- R. Stein, 'The Otherness of Sexuality — Excess', *The Journal of the American Psychoanalytic Association*, 56 (2008), pp. 43–71. שטיין, 2008
- נ' שטרנהרץ, חי מוהר"ן, ימי מוהרנ"ת, ימי התלאות, השמטות חרשות, בית שמש, תשס"ה. שטרנהרץ, תשס"ה
- F. Schironi, 'Theory into Practice — Aristotelian Principles in Aristarchean Philology', *Classical Philology*, 104 (2009), 279–316. שירוני, 2009

- שלו, 2011 ד' שלו, 'תופעות לשוניות בתרגומי אפלטון לערבית', בתוך: ז' לבנת, י' משלר, ת' צבי (עורכות), דברי המפגשים השנתיים ה-25 ו-26 במלאת עשור למותו של חיים רוזן, מייסד החוג הישראלי לבלשנות. כרך 18, חיפה ורמת גן, עמ' 116-131.
- שלו, תרפ"ו ג' שלום, 'האם חיבר ר' משה די ליאון את ספר הזוהר?', מדעי היהדות, א (תרפ"ו), עמ' 16-29.
- שלו, תרפ"ז ג' שלום, 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן', מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 163-295 או א-קלא.
- שלו, 1927 G. Scholem, 'Eine unbekannte mystische Schrift des Mose de León', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 71 (1927), pp. 109-123.
- שלו, תר"ץ ג' שלום, כתבי יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"ץ.
- שלו, תרצ"א-תרצ"ב ג' שלום, 'מחברו של המאמר המזויף בלשון ס' זוהר בדורו של ר' אברהם הלוי: ר' יוסף ן' שרגא או ר' דוד מארזינטו?' קרית ספר, ח (תרצ"א-תרצ"ב), עמ' 262-265.
- שלו, תרצ"ב ג' שלום, 'הציטט הראשון מן המדרש הנעלם', תרביץ, ג' (תרצ"ב), עמ' 109-118.
- שלו, 1933 G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, Berlin 1933.
- שלו, תרצ"ג-תרצ"ד ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 498-515, לט-נג.
- שלו, תרצ"א ג' שלום, 'התפתחות תורת העולמות בקבלת הראשונים', בתוך: לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 415-442.
- שלו, תרצ"ד ג' שלום, 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן - ר' משה מבורגוש תלמידו של ר' יצחק', תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 305-323.
- שלו, ת"ש ג' שלום, 'שטר התקשרות של תלמידי האר"י', ציון, ו (ת"ש), עמ' 133-160.
- שלו, 1941 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941.
- שלו, תש"ו ג' שלום, 'פרשה חדשה מן המדרש הנעלם שבזוהר', ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניו יורק תש"ו, עמ' תכה-תמו.
- שלו, תש"ח ג' שלום, ראשית הקבלה (1150-1250), תל אביב וירושלים תש"ח.
- שלו, 1954 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, third revised edition, New York 1954.

- שלום, תשט"ו
ג' שלום, 'לידיעת הקבלה בספרד ערב הגירוש', תרביץ, כד (תשט"ו),
עמ' 167-206.
- שלום, תשכ"ח
ג' שלום, 'קונטרס מראשית ימיה של כת הדונמה בשאלוניקי', ספונות,
ט (תשכ"ה), עמ' קצ"ג-ר"ז.
- שלום, 1971
G. Scholem, *The Messianic Idea and Other Essays on Jewish Spirituality*, New York 1971.
- שלום, 1972
G. Scholem, 'The Name of God and the Linguistic Theory of the Kabbala', *Diogenes*, 79 (1972), pp. 59-80; 80 (1972), pp. 164-194.
- שלום, 1974
G. G. Scholem, *Kabbalah*, Jerusalem 1974.
- שלום, תשל"ו(א)
ג' שלום, 'להבנת הרעיון המשיחי בישראל', בתוך: ג' שלום, דברים
בגו, תל אביב תשל"ו, עמ' 155-190.
- שלום, תשל"ו(ב)
גרשם שלום, 'שני קונטרסים לר' משה די לאון', קובץ על יד, ח (תשל"ו),
עמ' 327-384.
- שלום, תשל"ט
ג' שלום, הקבלה בפרובאנס – חוג הראב"ד ובנו ר' יצחק סגי נהור,
ערכה ר' ש"ץ, ירושלים תשל"ט.
- שלום, 1979
G. G. Scholem, 'Considérations sur l'histoire Débuts de la Kabbale chrétienne', A. Faivre & F. Tristan (eds.), *Kabbalistes Chrétiens*, Paris 1979, pp. 17-48.
- שלום, 1980
G. Scholem, 'Colours and Their Symbolism in Jewish Tradition and Mysticism', *Diogenes* 28, 109 (1980) pp. 64-76.
- שלום, תשמ"א(א)
ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם י' בן שלמה, ירושלים
תשמ"א.
- שלום, תשמ"א(ב)
ג' שלום, 'הצדיק', בתוך: שלום, תשמ"א(א), עמ' 213-258.
- שלום, 1987
G. Scholem, *Origins of the Kabbalah*, A. Arkush (tr.), R. J. Zwi Werblowsky (ed.), Princeton and Philadelphia 1987.
- שלום, תשמ"ח
ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל אביב תשמ"ח.
- שלום, תשנ"ב
ג' שלום, מחקרי שבתאות (ההדיר י' ליבס), תל אביב תשנ"ב.
- שלום, תשנ"ג
ג' שלום, ספר הזוהר של גרשם שלום, מהדורת פקסימיליה, ירושלים
תשנ"ג.
- שלום, 1997
G. Scholem, 'The Beginnings of the Christian Kabbalah' (D. Prager, trans.), in: J. Dan (ed.), *Christian Kabbalah*, Cambridge, MA 1997, pp. 17-39 [First published as 'Zur Geschichte der Anfänge der christlichen Kabbala', in: *Essays presented to Leo Baeck*, London 1954, pp. 158-93].

- שלום, תשנ"ח(א) ג' שלום, מחקרי קבלה א (ההדיר י' בן שלמה, ערכן והשלים מספרות המחקר משה אידל), תל אביב תשנ"ח.
- שלום, תשנ"ח(ב) ג' שלום, 'תעודה חדשה לראשית הקבלה', בתוך: שלום, תשנ"ח(א), עמ' 7-38.
- שלום, תשנ"ח(ג) ג' שלום, 'האם חיבר הרמב"ן את ס' אגרת הקודש?', בתוך: שלום, תשנ"ח(א), עמ' 225-235.
- שלום, 2004 ג' שלום, שדים, רוחות ונשמות – מחקרים בדמונולוגיה (בעריכת א' ליבס), ירושלים 2004.
- שלום ובית-אריה, תשל"ח ג' שלום ומ' בית-אריה, מאמר משרא קטריז לר' אברהם בן אליעזר הלוי, ירושלים תשל"ח.
- שמידט-ביגמן, 2003 W. Schmidt-Biggemann, 'Johannes Reuchlin und die Anfänge der christlichen Kabbala', in: W. Schmidt-Biggemann (ed.), *Christliche Kabbala*, Ostfildern 2003, pp. 9–48.
- שמידט, 2002 M. Schmidt, 'The Homer of the Scholia – What is Explained to the Reader?', in: F. Montanari (ed.), *Omero tremila anni dopo. Atti del congresso di Genova 6–8 luglio 2000*, Rome (2002), 159–183.
- שמש, 2009 A. Shemesh, *Halakhah in the Making – The Development of Jewish Law From Qumran to the Rabbis*, Berkeley, California 2009.
- שניידר, תשס"ח מ' שניידר, 'תיאופניה, אפותיאווה ותיאולוגיה בינארית במאה השניה לפנה"ס', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח.
- שניידר, תשע"ב מ' שניידר, המסורות הגנוזות של המיסטיקה היהודית (בדפוס)
- שפי, 1990 R. Sheffy, 'The Concept of Canonicity in Polysystem Theory', *Poetics Today*, 11 (1990), pp. 511–522.
- שפיגל, תשמ"ט נ' שפיגל, הומרוס, ירושלים תשמ"ט.
- ש"ן, תשכ"ח ר' ש"ן, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח.
- שקד, 2009 נ' שקד, 'מדרשים זוהריים', בתוך: נ' וינגרטן-מינץ ות' ביאלה, דרשוני – מדרשי נשים, תל אביב 2009, עמ' 55, 70-71, 120.
- שקולניקוב, תשס"א ש' שקולניקוב, פילוסופיה יוונית, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א.
- שרביט, תשס"ד ש' שרביט, מסרת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות, נספחים, ירושלים תשס"ד.
- שרוויץ, 1982 B. L. Sherwin, *Mystical Theology and Social Dissent – The Life and Works of Judah Loew of Prague*, Rutherford 1982.

- שרמר, תשס"ד ע' שרמר, זכר ונקבה בראם – הנישואים בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ישראל תשס"ד.
- תא-שמע, תשנ"ט י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט.
- תא-שמע, תשנ"ט-ט ת"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ט-תש"ס.
- תא-שמע, 2001 י"מ תא-שמע, הנגלה שבנסתר – לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, מהדורה שנייה, תל אביב 2001.
- תא-שמע, תשס"ד י"מ תא-שמע, 'קונטרס "סודות התפילה" לרבי יהודה החסיד', בתוך: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד, א, עמ' 208-242.
- תבורי, תש"ס י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס.
- תורן, תשס"ח ס' תורן, 'כל מקום שנתנו חכמים עיניהם, או מיתה או עני – לתולדות המסורות על מבטם ההרסני והקוטל של החכמים', סידרא, כג (תשס"ח), עמ' 137-205.
- תשבי ולחובר, תשמ"ב י' תשבי ופ' לחובר, משנת הזוהר, חלק א, ירושלים תשמ"ב.
- תשבי, תשנ"ב י' תשבי, משנת הזוהר, חלק ב, ירושלים תשנ"ב.
- תשבי, תשמ"ב-תשנ"ג י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה – מחקרים ומקורות, כרכים א-ג, ירושלים תשמ"ב-תשנ"ג.
- תשבי, תשמ"ב י' תשבי, 'שו"ת לרמד"ל בענייני קבלה', בתוך: י' תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 36-75.
- תשבי, תשי"א י' תשבי, 'שו"ת לר' משה די ליאון בענייני קבלה', קובץ על יד, ה, טו (תשי"א), עמ' יא-לח.
- תשבי, תשכ"א י' תשבי, 'התסיסה המשיחית בחוגו של רמח"ל לאורם של כתובה ושירים משיחיים', ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 376-397.
- תשבי, 1964 י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964.
- תשבי, תשכ"ז-תשכ"ח י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש עשרה באיטליה', פרקים: ספר השנה של מכון שוקן, א (ירושלים תשכ"ז-ח), עמ' 131-182 [וראו גם תשבי, תשמ"ב].
- תשבי, תשמ"ב י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה', בתוך: חקרי קבלה ושלוחותיה, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 79-130.
- תשבי, תשמ"ה י' תשבי, משיחיות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה.